

ALMÁSI GÁBOR – KISS FARKAS GÁBOR

Szöveggondozás és kapcsolatápolás

Zsámboky János életműve a reneszánsz filológia tükrében

Zsámboky Jánost¹ (1531–1584) a kortársai jelzők egész sorával jellemezték: költő, történész, orvos, filozófus, antikvárius, könyvgyűjtő, császári tanácsos stb.² Jóllehet a „filológus” szó ebben a listában nem szerepelt (még csak elvétve használták a korban), Zsámboky korai követői nagy hangsúlyt fektettek filológiai munkásságára: „Az egyetemes kereszténységben a legnagyobb dicsőséget saját írásaival és a régi szerzők gyűjtésével szerezte, akiket mintegy halálukból támasztott fel” – írta az embléma-szerző Nicolaus Reusner.³ Egy másik történész, Jacques Auguste de Thou hasonlóképp Zsámboky publikációs tevékenységét helyezte a középpontba, s a későbbi biográfusok sem feledték a Zsámboky nevéhez köthető címek felsorolását. Míg Zsámbokyt ezáltal sok dicséret érte gyűjtő és kiadói munkájáért, filológiai munkásságáról nem sok szó esett. Ebben a tanulmányban Zsámboky, a filológus bemutatására vállalkozunk, nem feledkezve meg arról, hogy a filológiát a korban nem szabad külön kezelni (mint ahogy nem is kezelték külön) más, hozzá kapcsolódó „kulturális gyakorlattól”: a kéziratok és nyomtatványok kutatásától, a magánkönyvtárak tudatos felépítésétől vagy a hasonló barátokkal, patrónusokkal és kiadókkal fenntartott kapcsolatok ápolásától.

A Zsámboky János nevéhez köthető epitheton ornansok hosszú listája (melyet könnyedén folytathatnánk) egyszerre jelzi a reneszánsz kliens–patrónus rendszer komplexitását és a „humanisták” által felvállalt és ötvözni kívánt értelmiségi és társadalmi modellek összetettségét. Az univerzális értelmiségi, a Leon Battista Alberti-féle egyetemes ember ideája (mely messze túlélte a reneszánszt, gondoljunk csak a 18–19. század számos magyar tudósára) már a reneszánsz magyarországi értelmiség és a társadalmi elit bizonyos tagjai számára is modellként szolgált. Zsámboky ugyan nem tartozott a társadalom legfelsőbb rétegeihez, még ha apjának köszönhetően 18 évesen nemesi rangot szerzett is, de mindenképpen az elit tagjának tekinthetjük.⁴ Ugyanakkor amíg a nemesi cím magasabb

1 Zsámboky János (Johannes Sambucus) magyar és német nyelvű leveleit *Sambuky*, *Samboky* vagy *Samboki* néven írta alá. A szókezdő s-t a korban valószínűleg zs-nek ejtették. Vö. Johannes SAMBUCUS, *Die Sambucusbriefe im Kreisarchiv von Trnava*, Hrsg. Anton VANTUCH, Österreichische Akademie der Wissenschaften: Philologische-Historische Klasse: Sitzungsberichte, 255(1968), 329–353.

2 A Zsámbokyról kialakított kortárs képhez lásd ALMÁSI Gábor, *The Uses of Humanism: Andreas Dudith (1533–1589), Johannes Sambucus (1531–1584), and the East Central European Republic of Letters*, Leiden, Brill, 2009 (Brill's Studies in Intellectual History, 185), 199–200.

3 „Maximam gloriam cum propriis scriptis elucubrandis, tum auctoribus veteribus recolligendis, & quasi a mortuis excitandis adeptus in orbe Christiano universo.” Nicolaus REUSNER, *Icones sive imagines virorum literis illustrium*, Argentorati, B. Iobinus, 1590, 395.

4 Anton VANTUCH, *Nové dokumenty k životu a dieľu Jána Sambuca*, Historické Štúdie, 13(1968), 243–255.

Zsámboky élete és udvari karrierje

6 Zsámboky életét bemutatja ALMÁSI, i. m. (2. jegyz.), 145–238; Arnoud VISSER, *Joannes Sambucus and the Learned Image: The Use of the Emblem in Late-Renaissance Humanism*, Leiden, Brill, 2005 (Brill's Studies in Intellectual History, 128), 1–48; ALMÁSI Gábor, *Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában: Dudith András (1533–1589) és Zsámboky János (1531–1584)*, Száz, 139(2005), 889–922, 1131–1157; Anton VANTUCH, *Ján Sambucus: Život a dielo renesančného učenca*, Bratislava, Veda, 1975. A Zsámbokyra vonatkozó hasznos szakirodalom a 18. századra megy vissza, pl. Karl G. WINDISCH, *Biographie: Lebensbeschreibung des Johann Sambucus*, Allergnädigst-privilegierte Anzeiger, 6(1776), 174–176, 183–184, 191–192, 205–208; Uő, *Beitrag zur Lebensgeschichte des Johannes Sambucus*, Ungarischer Magazin, 4(1781), 414–423; 10(1787), 498–499;

Veit Amerbach, illetve a matematikus-közmográfus Peter Apian egyaránt nagy hatással vannak rá. A strasbourgi akadémián eltöltött rövid idő után, ahol kiadja Lukianosz dialógusait,¹² 1550-ben érkezik Párizsba, itt ismerkedik meg a Collège Royal görög-professzoraival: Jean Dorat-val (aki később elnyeri a királyi poéta címet) és Adrien Turnèbe-bel, kora legkiválóbb francia filológusával. De Párizsban olyan tanárokkal is kapcsolatba került, mint a filozófia és retorika királyi professzora, Pierre de La Ramée (Petrus Ramus) vagy a matematikus Pascal Duhamel, hogy más párizsi humanistákat, mint pl. Denis Lambint ne is említsünk. Párizsban egy nyilvános és később kinyomtatott beszédben amellest érvel, hogy a gyerekeknek a költészet előtt prózát kell tanulniuk. 1552-ben filozófiából mesteri fokozatot szerez; ugyanebben az évben a bázeli Oporinus műhelyében már második könyve lát napvilágot.¹³ Új támogatók után kutatva 1552-ben félbeszakítja tanulmányait és visszatér Bécsbe, illetve Magyarországra, majd 1553-tól már mint az esztergomi érsek patronáltja az érsek unokaöccsével, Bona Györggyel Itáliába távozik. Két évvel későbbi versgyűjteményében a következőképp számol be Veit Amerbachnak a tanulmányaiban beállt változásokról: „Az orvostudománynak és Phoebus Apollónak szentelem magamat, amíg valami elegánsabbra nem lelek, ami az ízlésemnek is megfelel.”¹⁴ 1555-ben Padovában licenciát kap, de a doktori fokozatot elmulasztja megszerezni, feltehetően ennek horribilis költségei miatt. Tanulmányait azonban az egyetem falain kívül tovább folytatja Padovában, Bolognában és más itáliai városokban. Végül vágyai 1558-ban teljesülnek be, mikor végre sikerül a császári udvar familiárisaként (*aulae familiaris*) bekerülnie II. Ferdinánd császár patronáltjainak a körébe. Miután a császár a kegyébe fogadja, sikerül megszereznie fiának, Miksa főhercegnek a támogatását is, akiről az a hír terjed, hogy régi könyvek, kéziratok és tárgyak lelkes gyűjtője. Minthogy új udvari pozíciója (melyet a Magyar Kamara finanszíroz) nem jár konkrét feladatokkal, Zsámboky úgy értelmezi, hogy bevételét peregrinációjának folytatására és a már 1551–1552-ben Párizsban megkezdett kéziratgyűjtői tevékenységére fordíthatja.¹⁵ Hamarosan újra Itáliában és Franciaországban találjuk, majd ismét Itáliában, ahonnét (Nápolyból) 1563-ban Pozsonyon keresztül a könyvkiadóiról és metszőiről híres Németalföldre távozik.

Az utazásai közben felhalmozott könyv- és kéziratgyűjteménye ekkorra már valóban bámulatos, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy anyagi lehetőségei (mint magántanár és udvaronc) meglehetősen szűkösek voltak. De nemcsak a publikációs listáját gyarapította eredeti művekkel (például a ciceronianizmusról szóló dialógusá-

12 LUCIANUS, ΛΟΥΚΙΑΝΟΥ ΣΑΜΟΣΕΑΤΕΩΣ *Διάλογοι οὐράνιοι, ἐνάλιοι καὶ νεκρικοί*: *Luciani Samosatensis Dialogi coelestes, marini et inferni*, Argentorati, apud Wolfium Cephalaeum, 1550.

13 SAMBUCUS, *i. m.* (9. jegyz.)

14 „Phoebo me ac medicis dedi colendum, / Donec magis accidit venustum / Et meo placet simul palato.
/ [Consultum hoc studio tamen propinquis / Et meae cuperem bonae saluti.]” SAMBUCUS, *i. m.* (10.
jegyz.), 30–31.

15 Zsámboky első ismert, 1551-ben vásárolt kézírata Platón 22 dialógusát tartalmazza (GERSTINGER, *i. m.* [6. jegyz.], 291). Tevékenységének értelmezéséhez és Miksa ez irányú biztatásához lásd 1561-es és 1563-as leveleit: SAMBUCUS, *i. m.* (5. jegyz.), 61; TÉGLÁSY Imre, *Conrad Gesner és magyar barátai*, Orvostörténeti Közlemények, 112(1985), 195–209.

なにかしら、よく知られた人物の名前を添えて

32 Ellebodus levelezésének legnagyobb részét a milánói Biblioteca Ambrosiana, D 196 inf. kódexe őrzi. Köszönjük Maurer Zsuzsannának az átiratok megmutatását, lásd pl. az 1571. máj. 14-i levelet (*uo.*, f. 1^v) és az 1575. febr. 13-i levelet (*uo.*, f. 85^r). Jóllehet Ellebodus gyakran kért Zsámboktyól kisebb szívessegeket (pl. hozzá fordult filológiai és más tudományos kérdésekkel, különböző információkat szerzett be tőle, könyveket vásárolt tőle/rajta keresztül, használta a könyvtárát és a postához való hozzáférést stb.), ám kötetjük között minden jel szerint hiányzott a bizalom.

Zsámboky tartós kapcsolatai szinte mind személyes ismeretségen alapultak. Míg Zwinger Padovában egyetemista társa volt, Vettorit itáliai utazásai során ismerte meg. E két ember Zsámboky kapcsolathálójának két kiemelkedően fontos gócpontjában élt: Itáliában és a mai Svájc területén lévő városállamokban. Itáliában legközelebbi kapcsolatban Vettori római barátjával, Fulvio Orsinivel, a velencei kiadóval, Paolo Manuzióval és fiával, Aldóval, illetve a híres ciceroniánus professzorral, a Rómában élő Antonius Muretusszal volt. Levelezett rajtuk kívül a vatikáni könyvtárossal, Guglielmo Sirletóval, vagy olyan ismert humanistákkal is, mint Carlo Sigonio vagy Bacio Valori.³⁷ Svájcban

- 635

lognai professzorhoz írt leveléhez lásd alább a 71. jegyzetet. Gian Vincenzo Pinelli és Zsámboky közötti (szórványos) kapcsolatra utal még Nicasius Ellebodus egyik levelében (D 196 inf. 69^a), lásd a 32. jegyzetet.

38 A zürichi Zentralbibliothek „Simmler Sammlung” gyűjteményében található, Simmlerrel való levelezése még publikálatlan (1560, 1567–1568).

39 Vö. a 10. jegyzettel. Idősebb Camerariusra lásd Stephan KUNKLER, *Zwischen Humanismus und Reformation: Der Humanist Joachim Camerarius (1500–1574) im Wechselspiegel von pädagogischen Pathos und theologischen Ethos*, Hildesheim, Olms, 2000 (Theologische Texte und Studien, 8); *Joachim Camerarius*, Hrsgg. Rainer KÖSSLING, Günther WARTENBERG, Tübingen, Gunter Narr, 2003.

40 Franz RIMMER, *Joachim Camerarius II., ein Botaniker des XVI. Jahrhunderts*, St. Pölten, Gross, 1888.

41 Ezzel szemben a fiatalon elhunyt Petrus Lotichius Secundushoz fűződő kapcsolata egyértelműen mélyebb volt, mint a Camerariusokhoz való viszonya. ALMÁSI, *The Uses of Humanism*, i. m. (2. jegyz.), 211–212. Német barátai közé tartoztak még Nicolaus Reusner, Georg Cassander, Johannes Sturm, Konrad Dasypodius, Fridericus Sylburgius, Nicodemus Frischlin és Henricus Porsius.

42 Szintén intim barátságra utaló nyomok vannak a flamand humanista Carolus Utenhovius (Karl van Utenhove) irányában. Lásd Utenhovius levelét: ÖNB, Cod. 9736, ff. 7–10, és Zsámboky Utenhoviushoz címzett versét (f. 26^a–27^a), amelyet GERSTINGER kinyomtatott (SAMBUCUS, i. m. [5. jegyz.], 53–54). Lásd még Plantin 1583-as levelét: Hans GERSTINGER, *Ein gelehrter Briefwechsel zwischen Wien und den Niederlanden aus den Zeitalter des Humanismus*, Deutsches Vaterland, 6–7(1922), 8–14. Újra kiadva: *Supplément à la Correspondance de Christophe Plantin*, éd. Maurice VAN DURME, Antwerpen, De Nederlandsche Boekhandel, 1955, 203–204.

43 Clusius 1561-ben Zsámbokynak ajándékozott egy könyvet Párizsban (J. SCHONERUS, *Tabulae astronomicae*, Nürnberg, 1536). SAMBUCUS, i. m. [5. jegyz.], 349. Lásd Friedrich W. T. HUNGER, *Charles de l'Escluse*:

639

A 16. századi humanizmus kutatói számára ismerősen csenghet az értékes (különösen görög) kéziratok kiadásának programja, hogy ezáltal a köz tulajdonává váljanak mindazok a könyvek, amelyek eddig magánkönyvtárakban, a világtól elzárva lapultak, és jelentős költséggel szerezte be őket tulajdonosuk. Ennek ellenére több szempontból is különleges volt Zsámboky igyekezete: egyrészt kézíratainak túlnyomó része görög volt, ami nem volt jellemző gyűjtőköre a kor magánkönyvtárainak. Másrészt a kor szak leghíresebb, nemzetközileg is ismert gyűjtői ritkán vállalkoztak személyesen a filológusi és szövegkiadói munkára. Egy Zsámboky szintjén álló korabeli gyűjtő általában komoly hivatallal vagy vállalkozással rendelkező magánszemély vagy arisztokrata lehetett, aki nem vállalt volna magára olyan filológiai kutatásokat, amelyeket a nagyszombati humanista tervezett. A kor nagy gyűjtői közül az egyedüli kivétel Fulvio Orsini, a Farnese család könyvtárosa volt, aki saját maga publikálta filológusi és antikváriusi munkásságának eredményeit.⁵³ Azok a nemzetközi hírű könyvgyűjtők és antikváriusok, akik Zsámboky környezetében felbukkantak – mint például Jean Grolier, a párizsi kincstárnok, akinek az *Emblemata* függelékeként megjelent értékes

52 „Equidem, Serenissime Princeps Carole, cum ingenium post tot annorum studia, sumptus, peregrinationes, imbecillius mihi advertam, quam ut meo, ut aiunt, Marte aliquid excellens posterisque dignum efficere queam, sumpsi mihi eam provinciam, in qua diligentia proficere aliquando possim, atque ne otio pecudum more vitam transegisse dicar, improbitate laborum consequi. Quare in veterum scriptis, quorum cognitio pura sanaque et utilis est, corrigendis, eque tenebris in lucem proferendis libenter versor; in idque potissimum librorum supellex mihi conquisita est, quam non facile magnis thesauris commutarim. Libenter enim quod per ingenium ac vires possum, cum omnibus communico, nec qui latuerunt, eruditorum patiar labores fieri negligentia obscuriores, nec ab eis edendis typographos ulla gratia expetenda, minus exigenda deterreant aut morari unquam soleo: sat mercedis mihi publica est utilitas, cetera linquo avaris, modo sint patroni, qui conatus impressorum promoveant, ut ad Graecos praesertim excudendos sint faciliores.” LAETIUS, *i. m.* (20. jegyz.), A2^v–A3^r.

53 Orsini antikvárius-filológusi tevékenységéről, amely részben párhuzamos Zsámbokyéval, lásd Pierre DE NOLHAC, *La bibliothèque de Fulvio Orsini: Contributions à l'histoire des collections d'Italie et à l'étude de la Renaissance*, Paris, Vieweg, 1887 és G. A. CELLINI, *Il contributo di Fulvio Orsini alla ricerca antiquaria*, Roma, 2004 (Atti della Accademia Nazionale dei Lincei: Classe di scienze morali, storiche e filologiche: Memorie. IX. 18).

642

643

644

<i>fordítás</i> ⁷⁶	<i>kommentár</i>	<i>korábban kiadatlan szöveg első kiadása</i>	<i>bővített kiadás</i>	<i>szövegkritika</i>
vertit ⁷⁷	artificii notatione illustravit ⁷⁸	editit ⁸¹	auxit ⁸⁸	correxivit ⁹¹
interpretatus	illustravit ⁷⁹ artificio distinxit ⁸⁰	produxit ⁸² protulit ⁸³ collegit ediditque ⁸⁴ extulit ⁸⁵ vulgo legi curavit ⁸⁶ edendum curavit ⁸⁷	aucta ⁸⁹ cum suo auctario ⁹⁰	emendavit ⁹² purgavit ⁹³ emaculatum editit ⁹⁴ recognovit ⁹⁵ emendatiora editit ⁹⁶

1. táblázat

- 76 A bibliográfiát adatok korrekciójánál BORSA-WALSH cikkét követjük (i. m., 11. jegyz.).
- 77 „Conciones Xenophontis, post aliorum vertit” (SAMBUCUS, i. m. [9. jegyz.]); „Platonis Axioch: Alcibiad. vertit, interpretatus” ([Ps.-]PLATO, i. m. [59. jegyz.]); „Libanium et alios de ep[isto]lis formandis libellos vertit” ([Ps.-]LIBANIUS, i. m. [59. jegyz.]); „Nili precesiones, Hipolyti Thebani de ortu Mariae vertit libellum” (NILUS CABASILAS és HIPPOLITUS THEBANUS, i. m. [59. jegyz.]).
- 78 „Luciani opera scholis [sic], artificii notatione illustravit” (LUCIANUS, i. m. [12. jegyz.]).
- 79 „Horatii Poëticam, & Somnii Scipionis, paraphrasibus, & scholiis illustravit” (J. SAMBUCUS, *Ars poetica Horatii et in eam paraphrasis*, Antverpiae, ex officina Christophori Plantini, 1564).
- 80 „Conciones Xenophontis [...] artificio distinxit” (SAMBUCUS, i. m. [9. jegyz.]).
- 81 „Carminum suorum velut pammetrone edidit” (SAMBUCUS, i. m. [10. jegyz.]); „In Hippocratem lectiones antiquas edidit Zuingerus cum Hippocrate” (HIPPOCRATES, *Viginti duo commentarii*, Basel, Episcopus, 1579); „Palladium in defract: Hyppocra. per Iunium Crassum edidit” (PALLADIUS et al., *Medici Antiqui Graeci*, Basel, Perna, 1581).
- 82 „Petri Ranzani Epitomen rerum Ungaricarum cum suo auctario primus produxit” (P. RANZANUS, i. m. [61. jegyz.]).
- 83 „Ioannis Stobaei Eclogas physicas protulit” (J. STOBÆUS, *Eclogarum libri duo*, Antverpiae, ex officina Christophori Plantini, 1575).
- 84 „Gregorii Nazanzeni flosculos salutare collegit, ediditque” (GREGORIUS NAZANZENUS, *Sententiae et regulae vitae*, Antverpiae, ex officina Christophori Plantini, 1568).
- 85 „Basilicorum summam extulit, per Leonclaium” (*LX librorum Basilikōn*, Basel, Episcopus, 1575).
- 86 „Constantini Ducis naturalium libros, e graeco latinos, per Auberium vulgo legi curavit” (Constantinus MANASSES, *Annales*, Basel, Episcopus, 1571).
- 87 „Rerum Hispanicarum tom. tertium edendum cum praefatione sua curavit” (Alvarus GOMECIUS, *De rebus gestis a Francisco Ximeno Cisnerio*, Francofurti, And. Wechel, 1581).
- 88 „Caesarum effigies cum historiis emendavit, auxitve” (Johannes HUTICHIUS, *Romanorum principum effigies*, Argentorati, Köpfel, 1552); „Consuetudines Ungariae iterum correxit, auxit” (Stephanus de WERBÓCZ, *Tripartitum*, Viennae, Nassinger, 1581).
- 89 „Emblemata aucta, & quintum recusa” (J. SAMBUCUS, *Emblemata*, Antverpiae, ex officina Christophori Plantini, 1564–1576); „Iani Pannonii opera iterum emendatiora dimidioque aucta edidit” (JANUS PANNONIUS, i. m. [68. jegyz.]).
- 90 „Petri Ranzani Epitomen rerum Ungaricarum cum suo auctario primus produxit” (82. jegyz.).
- 91 „Homeri opera correxit, novis indicibus expedit. Argent. 1552” (Köpfel *líász*- és *Odüsszeia*-kiadására érte – Argentorati, Köpfel, 1550); „Vegetii Mulomedicinam correxit, purgavit” (VEGETIUS, lásd 68. jegyz.); „Consuetudines Ungariae iterum correxit, auxit” (lásd 88. jegyz.).

647

Mint látni fogjuk, az editio előkészítésének alapelve Zsámboky számára az volt, hogy a kézirati forrás minden olvasatát megőrizze, és emendált kiadás helyett pontos átiratot készítsen. Ez a hozzáállás jól megfelelt filológusi célkitűzésének és személyes helyzetének is. Zsámbokynak a könyvkiadás és -kereskedelem nemzetközi központjain keresztül (Antwerpen, Bázél, Köln, Majna-Frankfurt) kellett kiadásait megjelentetni,

108 VÖRÖS, i. m. (105. jegyz.). Az első kiadások gyakran készültek egyetlen kézirat alapján, amely emiatt sokszor meg is semmisült, miután a szedés során ívfüzetekre szedték. Zsámboky kézírata szerencsére elkerülte ezt a sorsot, talán mert birtokosa tudatában volt egyediségének. Vö. Alphonse DAIN, *Les manuscrits*, Párizs, Les Belles Lettres, 1975, 160–161.

Mindez természetesen nem ad magyarázatot arra, hogy Zsámboky publikációi miért ritkultak meg élete utolsó évtizedében, s miért nem jelenik meg (Plótinoszt leszámítva) klasszikus szövegkiadása 1576 után. Bizonyosan nem restsége vagy érdektelensége áll a jelenség hátterében, mivel leveleiben továbbra is állandóan a megakadó szövegkiadói, könyvnyomtatási munkálatokról panaszkodott.¹¹⁰ Bibliográfiája, amelyet egy évvel halála előtt nyomtatott ki, egyúttal a sikertelen vagy befejezetlen szövegkiadói vállalkozások miatti frusztrációja tanúbizonyságának is tekinthető.

Ahogy fentebb már említettük, Zsámboky huszonnyolc lezáratlan kiadói vállalkozást sorol fel az élete végén összeállított bibliográfiájában.¹¹¹ Jóllehet ezek közül több nem tűnik többnek hirtelen jött ötletnél, bizonyos esetekben egyértelmű, hogy szándékai komolyak voltak. Arisztotelész műveinek közzétételéhez például saját állítása szerint mintegy hatvan kéziratot gyűjtött össze, és hosszú éjszakák fáradságos munkájával készítette elő.¹¹² Hippokratész műveihez is számtalan szövegvariánst és szövegjavítást

112 Zsámboky Arisztotelész-kiadásának részleteihez lásd SAMBUCUS, *i. m.* (5. jegyz.), 286–289. Első, a *Historia animalium*hoz és a *De generatione animalium*hoz fűzött konjektúrái egy 1568-ból származó, Piero Vettorihoz írt levélben tűnnek fel, *uo.*, 91. Javításait 1574-ben az Episcopus nyomdához küldte jegyzetek formájában egy nyomtatott Arisztotelész-példányban (valószínűleg a Vettori-levélben hivatkozott kiadás lehetett: ARISTOTELES, *Opera [...] omnia*, Basel, Bebel–Isengrin, 1550), és egészen haláláig türelmetlenül várta megjelenésüket. Annak ellenére, hogy Zsámboky megpróbált pénzügyi partnert keresni a kiadáshoz (először Henricus Stephanus, majd Andreas Wechelt, végül Wechel örökösét, Jean Aubryt), és Episcopus maga 32 tallért fizetett neki erőfeszítéseieért, a kiadás sosem jelent meg – vagy

kai és botanikai természetű: azt tervezte, hogy új metszeteket készített a műhöz, és a Dioszkoridész által leírt 900 növény mellett mintegy 100 új növényt ismertetett volna barátja, Johannes Crato gyűjtéséből.¹¹⁹ A vállalkozás eleinte annyira ígéretesnek tűnt számára, hogy a reménybeli nyomdásztól 300–500 arany honoráriumot várt volna el.¹²⁰ Dioszkoridész kiadása azonban hatalmas befektetést igényelt volna, és kevés kiadó lett volna hajlandó versenyre kelni Mattioli népszerű munkájával. Végül Henri Estienne karolta fel a vállalkozást, aki éles szemmel választotta ki a humanisták művei közül az anyagi haszonnal kecsegtető kísérleteket. Bár Zsámboky felpanaszolta Estienne kapzsiságát (magyarán, hogy a vállalkozást jövedelmezővé akarta tenni), bizonyosan nemcsak pénzügyi okok miatt volt óvatos a francia kiadó a művel kapcsolatban. Mikor Estienne megkapta a magyar humanista szövegösszevetéseit és jegyzeteit, amelyeket Zsámboky már akár önállóan, a szöveg nélkül is hajlandó lett volna közzétenni, be kellett látnia, hogy a munka még messze nem ért a végéhez.¹²¹ Az új kiadáshoz szűksége volt egy tapasztalt filológusra is, aki egyszer átnézi a szöveget, abból egy új latin fordítást készít és felügyeli a könyvnyomtatás folyamatát.¹²² Ezt a filológust végül Jean-Antoine Sarasin, a tudós orvos és botanikus személyében találta meg, akit be is mutatott Zsámbokynak.¹²³ Sarasin azonban rendkívül lassan haladt a munkával, és úgy tűnt, hogy nem is akar sietni: a Dioszkoridész-kiadás lett élete főműve. Ugyan a könyv tervezetét már az 1570-es évek végén elküldte Zsámbokynak azzal az ígérettel, hogy a magyar humanista kollációit megjelenteti a margón, jegyzeteit pedig a könyv végén, a kiadás valójában csak húsz évvel később, Sarasin halálának évében jelent meg.¹²⁴

kéziratához, vagy hogy beleszámolta-e ebbe Vettori kódexét, amelyet Firenzéből kapott (cod. Med. gr. 14), és amely a margóján három kézirat kollációját tartalmazza. A nehézségek ellenére nem hagyott fel a kiadás előkészületeivel, és kétszer is új anyagokat küldött Henri Estienne-nek (SAMBUCUS, *i. m.* [5. jegyz.], 234 és 259). Egy Camerariushoz intézett 1578-as levél (uo., 234) azt sejteti, hogy Zsámboky egy újabb kódexet kapott Rómából, és töredékeket Firenzéből, valószínűleg Orsinitől. Zsámboky kollacionálása részben a telejegyzetelt 1549. évi, párizsi görög kiadásban található: Bécs, ÖNB, *J.69.141. Monok István hívta fel a figyelmünket, hogy Dioszkoridész kiadásának létezik Chantillyben egy olyan példánya, amelyet ő maga korrigált, olvasott össze egy, általa, Fontainebleau-ban megtalált kézirattal. Emmanuelle Toulet, a Musée Condé könyvtárosa tájékoztatása szerint Aumale herceg megjegyezte könyvei katalógusa margóján: „Les marges de cet exemplaire sont couverte de notules grecques ajoutées par le célèbre médecin hongrois Jean Sambuc, ami de Paul Manuce, ainsi que lui-même l’atteste en quelques lignes écrites en latin sur la feuille de titre et datées de l’année 1561.”

119 Lásd Zsámboky levelét Piero Vettorihoz (1570. szept. 13.): SAMBUCUS, *i. m.* (5. jegyz.), 112–113.

120 GERSTINGER, *i. m.* (110. jegyz.), 299.

121 A Zsámboky jegyzeteivel teli bécsi példány és Sarasin nyomtatásban megjelent megjegyzései között hatalmas különbség van. Ha a mai bécsi példányt küldte el Zsámboky Estienne-nek (ezt sajnos nem tudjuk bizonyosan), akkor a szövegkiadás előkészítéséhez még komoly szellemi erőfeszítésre és további kutatásokra lehetett szükség. A *J.69.141 példány jegyzeteihez képest Sarasin kommentárjai rövidek, szelektívek és számos fontos hozzáttételt tartalmaznak.

122 Lásd levelét Zwingerhez (1576. márc. 12.): SAMBUCUS, *i. m.* (5. jegyz.), 192; és Johannes Cratóhoz (1577. márc. 8., *uo.*, 210–211): „Nil prorsus ab Henrico. Sed facit suo more; ubi aliquid extorsit, proprium esse vult et captat fere sordidus et avarius ex nugis lucellum etc.” GERSTINGER, *i. m.* (110. jegyz.), 300.

123 Lásd Sarasin keltezetlen levelét, ÖNB Cod. 9736, f. 23^v–24^r. Részleges átirata: GERSTINGER, *i. m.* (110. jegyz.), 301.

124 DIOSCORIDES, Πεδακίου Διοσκορίδου τοῦ Ἀναχαρθέως τὰ Σωζόμενα Ἀπαντα: Pedacii Dioscoridis Anazarbaei

659

661

A *Satyricon*-kötetnek meglehetősen nagy hatása lett a későbbi Petronius-kiadások alakulására, és ezt a modern szövegkritika nem feltétlenül tekinti pozitív fejleménynek. Amikor a „hosszabb kivonatok” szövege néhány évvel később előkerült (az L kéziratból), kiadói (Tornaesius, 1575 és Pierre Pithou, 1577) Zsámboky könnyen hozzáférhető edícióját használták fel a kollacionáláshoz, és az L sokkal jobb olvasatait a magyar humanista által közzétett, interpolált szöveggel hasonlították össze és elegyítették.¹⁷⁰ Más lehetőségük azonban nem nagyon volt: Petronius legjobb elérhető kiadása 1565 és 1575 között Zsámboky szövege volt, és – mint fentebb láttuk – a legtöbb reneszánsz szövegkiadás egy vagy több kézirat egy nyomtatott kiadással szembeni kollacionálásával készült.

166 Zsámboky kiadása a vulgata család egy α -kéziratának olvasatait keveri a párizsi kiadással, amely ugyanezen család ξ -osztályához tartozik, és mindezt Konrad Müller kritikus szavai szerint nem túl gondosan („mit wenig Sorgfalt”) teszi. Lásd MÜLLER, *i. m.* (165. jegyz.). 389.

167 Pl. 17: a vulgáta *furtivis oculis*t javított a kézirat *furtivis osculis*ára.

168 Lásd 10, 16, 20, 21, 24, 23, 29, 34, 37, 38, 40, 49, 50, 53, 55. Egy helyen (*Sat.* 88, 6) Zsámboky konjektúrára támaszkodva azt írta, hogy „vino scortisque demersi paratas quidem artes *avemus cognoscere*” a vulgáta *audemus* helyett. A szükegtelen konjektúrárt Jan Dousa gúnyolta ki a *Praecidaneorum libri III*-ben. Bár nem nevezte néven Zsámboky (akinek a kiadásait egy másik hely szerint előnyben részesíti a francia kiadásokkal szemben), ezen a helyen meglehetősen keményen fogalmazott, mert a konjektúra szerzője szerint nem volt tisztában az *audere* ige régi, Plautusnál is előforduló jelentésével (‘kivánni’, az általános ‘merni’ helyett): „In pervulgatis hoc loco, audemus, antea lectitabatur, quo magis subit admirari eorum hominum audaciam, ne imperitiam dicam, qui principes illud *avemus* commutare insistentur [...]”. Sed hoc beat saltem, quod ita coniectura ductum de ingenio (quo supra Sicambrum praeditus) ipsus se restituisse inficias non eat. Nam (ita me Deus amet) a blattariis Codicibus male metuebam miser. Quos ille, quoties videtur, perpetuos auctores habet [...]”. Lásd id. Jan Dousa, *Pro Satyrico Petronii Arbitri viri consularis praecidaneorum libri tres*, Lugduni Batavorum, ex officina Ioannis Paetsii. 1583. 104.

169 Lásd Zsámboky dedikációját Liszthy Jánoshoz, PETRONIUS ARBITER, i. m. (66. jegyz.), f. A2^r. Theodor Poelmann (Pulmann, Pulmannus; 1512–1581) Plantinnel szorosan együttműködő holland filológus volt, lásd Steven SURDEL cikkét: <http://www.europahumanistica.org/spip.php?article12> (2013.11.16).

170 Mildred DASCHBACH, *Sambucus and the Text of Petronius*, PhD Diss., University of Pittsburgh, 1931.
Tornaesius és Pithou kiadásairól lásd még Anthony GRAFTON, *Petronius and Neo-Latin Satire: The Reception of the Cena*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 53(1990), 237–249, itt: 242–243.

személyes hangvételeit tovább emelte Zsámboky kégyeletteljes megemlékezése aprjáról. Plantin végül Zsámboky levelének megfelelően a „régí kézirat” variánsait közölte a margón, és a főszövegbe csak a Camerarius kiadásából hiányzó sorokat illesztette be dőlt betűvel szedve. Ezen kívül három fontos melléklettel látta el a kötetet: Carolus Langius kéziratösszevetésével (amit L-lel jelölt, ha egyezett Zsámboky variánsával, különben pedig a függelékben közölt), Hadrianus Junius jegyzeteivel (ezek nagyrészt konjektúraötletek voltak), és az Adrian Turnèbe *Adversariájából* átvett olvasatokkal, amelyek a nevezetes elveszett T kéziratból származtak.¹⁸³ A jegyzetek elrendezése így kissé különös lett, hiszen Langius apparátusa a margó és kötet függeléke között kétváltásztva jelent meg, de Plantin azzal indokolta ezt az eljárást, hogy a margón nem lett volna elég hely az összes szövegkritikai jegyzet számára („quod ora libri eas non caperet”). Ahogy Luigi Battezzato rámutatott, ennél világosabban nem fogalmazta meg egyetlen tudós nyomdász sem a 16. században, „hogy tipográfiailag lehetetlen volt a szövegkritikai apparátus kinyomtatása.”¹⁸⁴ A szövegvariánsok és jegyzetek nagy mennyisége és kiterjedése csak akkor tette volna lehetővé az olvasatok szöveggel párhuzamos közlését, ha Plantin változtat a lap szokásos elrendezésén (a főszöveg csillaggal való megjelölésén és a variánsok margón való közlésén), ez azonban nyilván lényegesen nagyobb munkabefektetést igényelt volna, mint Zsámboky jegyzetelt Camerariusának lenyomata. Így viszont a magyar humanista olvasatai előtérbe lettek helyezve, és ez egyúttal kézírata rangját is emelte.

A kiadás legfontosabb újdonsága természetesen az volt, hogy több mint 200 sorral töltötte meg a plautusi korpuszt Zsámboky. Friedrich Ritschl, aki a magyar humanista kijelentését ellenőrizte, arra jutott, hogy valójában csak 149 új sor szerepel a kiadás tördelése szerint, ami nem több, mint 86 új plautusi verssor.¹⁸⁵ Ritschl negatív véleménye ellenére¹⁸⁶ el kell ismernünk, hogy Zsámboky hívta fel elsőképp a figyelmet a Camerarius által kihagyott drámasorok nagy számára: ezeket a német humanista vagy későbbi betoldásnak és hamisítványnak tartotta (pl. a *Poenulus* 37 vers hosszúságú variáns zárata esetében); vagy obszcenitásuk miatt utasította el őket (*Pseud.* IV, 7, 85); vagy egyszerűen a szöveg volt túl romlott és érthetetlen, és ezért nem közölte (pl. a *Casina* 44 verssora esetében, és a *Mercator* argumentumának egyik soránál); vagy pedig egyszerűen kifelejtette (*Poenulus* III, 1, 72–74). Camerarius különös módon említést sem tett ezekről a kihagyásokról a jegyzeteiben, pedig a kézírataiban szerepeltek ezek a sorok.

183 „Annotationes Ioachimi Camerarii, quae quidem ad lectionum veritatem constituendam faciunt” (763–806); „Antiquae lectiones Caroli Langii, ex Plauti tribus exemplaribus manuscriptis” (807–839); olvasatok Turnèbe *Adversarij*ából (840–843); Hadrianus Junius jegyzetei (844–847; saját és mások – pl. Erasmus – konjektúrái, Nonius Marcellus és a verselés alapján).

184 Luigi BATTEZZATO, *Renaissance Philology: Johannes Livineius (1546–1599) and the Birth of the Apparatus Criticus = History of Scholarship*, eds. Christopher LIGOTA, J.-L. QUANTIN, Oxford, Oxford University Press, 2006, 75–111, itt: 105–106.

185 RITSCHL, *Opuscula philologica: Kleine philologische Schriften*, II, i. m., 114–115.

186 Ritschl állítása szerint Zsámboky több sort is pótolhatott volna a szövegben (pl. elkerülte a figyelmét a *Most.* III. 1. 45. amelyet csak Celio Secondo Curione közölt 1568-ban; vö. *uo.*, 116).

666

669

Fentebb már említettük, hogy milyen nehézségekkel járt a nagy távolságból való publikálás, de talán egyetlen példa sem szemlélteti jobban ennek problémáit, mint Antonio Bonfini *Rerum Ungaricarum Decades*ának kiadási története. Bonfini 1497-ben elvesztette munkaképességét, és 1502-ben meghalt, így nagy történeti műve befejezetlenül maradt.²¹³ A *Decades* részletei és töredékei több kéziratban forogtak közkézben a 16. század elején,²¹⁴ és ezekből az erdélyi Martin Brenner 1543-ban kiadta az első három *Decast*, amelyet követett a negyedik tized Heltai Gáspár által publikált magyar parafrázisa 1565-ben. Mivel Bonfini művét a Habsburgokkal küzdelemben álló Mátyás király és II. Ulászló uralkodása alatt szerezte, nyugodtan hangot adhatott Habsburg- és osztrákellenes nézeteinek, legyen szó III. Frigyes romlott erkölcséről vagy a könnyűvérű bécsi asszonyokról. A teljes *Decades* kiadását az is hátráltatta, hogy a mű vége felé értelemszerűen erősödött osztrákellenes hangvétele. Ez azonban nem volt akadály Zsámboky számára, aki megszervezte a még kiadatlan negyedik és a befejezetlen ötödik tized kinyomtatását, amelyeket a Révay családtól és Forgách Ferentől kapott meg.²¹⁵ Minden bizonnyal az utolsó könyvekben tárgyalt témák (Mátyás katonai sikerei Bécs ellen és III. Frigyes veresége) politikai érzékenységének volt köszönhető az is, hogy Johannes Oporinus, a bázeli nyomdász ragaszkodott ahhoz, hogy Zsámboky szerezzen császári privilégiumot a megjelenésre váró kötet számára, amelyet végül a magyar humanista el is nyert 1568. február 8-án.²¹⁶

A kiadás végül 1568 márciusában jelent meg, jól láthatóan sietség közepette, és Zsámbokynak valószínűleg egyáltalán nem volt lehetősége a kiadásra előkészített szöveg ellenőrzésére vagy javítására. A helyzetet tovább rontotta, hogy Oporinus kiszervezte a kiadást egy alvállalkozónak: „Számos dolog jött közbe, amelyek szándékom ellenére történtek, és elég rosszul lett kinyomtatva; mivel a teljes művet nem adhatta ki a mi nyomdánk, jelentős részét más nyomtatta ki, akik odafigyelő munkát ígértek nekünk, de sok dolgot gondatlanabban intéztek, mint szerettem volna [...] ez alkalommal, úgy gondolom, elnézést kell kérnem, de ígérem, hogy legközelebb gondosabb leszek.”²¹⁷ A könyv végül 1568 nyarára jutott el Magyarországra: Liszthy János, Zsámboky közeli barátja és mentora június 10-én tette első bejegyzését a kötetbe, amit rögtön meg is töltött kritikus megjegyzésekkel.²¹⁸ Zsámboky komolyan szégyenkezhetett magyar barátai előtt, és

218 Listhius János jegyzeteket írt saját példányára, amelyek kiadását lásd *Scriptores rerum Hungaricarum*

672

673

Eunapiosz kinyomtatásának története további adalékokkal szolgál a Zsámboky, Junius és Plantin közötti furcsa munkaviszonyról. Mindenekelőtt a görög szöveget és latin fordítását Plantin külön címlapokkal, paratextusokkal, lapszámokkal és kolo-

242 Modern kiadását lásd *Europa Humanistica: Les Humanistes des Pays Bas*, éd. Dirk van Miert et al. (előkészületben). Lásd JUNIUS, *Epistolae selectae*, i. m., 31–32. (1568 eleje?)

fonokkal látta el. Bár a megmaradt példányok kivétel nélkül a két szöveget összekötve, együttesen tartalmazzák, külön terjesztésük nem zárható ki. Ennél is fontosabb, hogy Plantin a sorrendet így nyugodtan cserélgethette, a két részre osztás pedig megnövelte a potenciális patrónusok számát. Tudomásunk szerint Plantin több mint két nyomdai variánst készíttetett. A bécsi Nemzeti Könyvtár 74.K.128 jelzetű példánya az összes többi ismert példánytól eltér, feltehetőleg Zsámboky és környezete részére lett külön kinyomtatva. Zsámboky a császárnak címzett dedikációban kifejtette, hogy egy régóta várt művet tesz közzé („in lucem profero”), ami – a barátja által elkészített fordítással együtt – nagyobb ismertségre számíthat, ha dedikációja a császár nevével köti össze. Bár a dedikációban a „fordító barát” nevét nem említi, mint ahogy a szöveg átírásának és kiadásának körülményeiről sem beszél, az első rész végén az olvasóhoz címzett levelében Junius, miközben nem feledkezik meg Zsámboky gyűjtői hozzájárulásának kidomborításáról, nem rejtí véka alá, hogy munkája nemcsak fordításból állt, hanem a szöveg átírását is tartalmazta. A transkripció, állítja Junius, lényegesen nehezebbnek bizonyult, mint azt kezdetben gondolta, mert a Farnesék könyvtárában átmásolt szöveg tele volt hibákkal. Az olvasóhoz szóló levelet Junius emendációinak listája követi, de a bécsi példány más paratextust ezen kívül már nem tartalmaz: a 2. rész kihagyja Junius Erzsébet angol királynőnek címzett 17 lapos dedikációját, mint ahogy Junius ezt követő versét és fordítói megjegyzéseit is. Azok a példányok viszont, amelyek e textusokat közreadják (amelyek feltehetőleg többségben voltak),²⁴³ Zsámboky dedikációját és sógorának, Eggerer Kálmánnak címzett versét hagyják ki. Nem lehet tudni, hogy Junius és Zsámboky tudtak-e egymás variánsairól, vagy a furcsa bécsi példányt inkább már egy megfeneklett barátság lenyomatának kell tekintenünk. Mindenesetre feltételezhetjük, hogy Plantin, miután nyilvánvalóan mindkét fél irányába le volt kötelezve, mindkettőjüket boldoggá akarta tenni. De e furcsa eljárás (és a bécsi variáns) arra is rámutat, hogy Zsámboky szívesen tetszelgett a közreadó szerepében, anélkül, hogy valódi szerepe felől tényleges hazugságokba bocsátkozott volna.

Ami Pszeudo-Hészükhiosz szövegének kiadását illeti, az együttműködés valamelyest másféle alapokon nyugodott. A kiadás ebben az esetben is külön szedett, de egybekötött könyvekben közli az eredeti görög szöveget és a latin fordítást. Az első, görög szöveget közlő könyvet Zsámboky a befolyásos flamand diplomatának, Ogier de Busbecqnek dedikálta, míg a fordítást Junius egy amszterdami patrícius fiának ajánlotta. Junius olvasóhoz szóló utóirata, amely a fordítást követte, ismét az itáliai másolók hanyagságát hangsúlyozta, kiemelve, hogy a szükséges emendációkat, eltekintve néhány jelentéktelen esettől, külön megjelölte.²⁴⁴

243 Utrecht, UB, W oct 1493; London, BL, 1067.c.14*. A Bayerische Staatsbibliothek példányai (A.gr.b. 1484 és Biogr.c. 97) logikusabb sorrendben vannak egybekötve: elsőnek a latin fordítás, és így a kötet Junius Erzsébet királynőnek írt dedikációjával kezdődik.

244 Furcsa módon Junius már 1565-ben azt állította, hogy Pszeudo-Hészükhiosszal kapcsolatos munkájával már majdnem kész van, de a könyv csak 1572-ben jelent meg. JUNIUS, *Epistolae, quibus accedit...*, i. m., 272.

679

Két évvel a *Dionüszia* kiadása után Falkenburg tudományos titkárnak szegődött a már korábban említett gazdag boroszlói patrícius, Thomas Rehdiger mellé.²⁵⁷ Rehdiger személyében nemcsak a gazdag és tudós bibliofilt ismerhette meg, hanem olyan embert, aki kapcsolatban állt a *respublica litteraria* jobbik részével, a Zsámboky–Plantin-féle körből például Henri Estienne-nel, Obertus Gifaniusszal, Justus Lipsiusszal, Johann Löwenklaual, Theodor Pullmannel, Carolus Utenhoviusszal és Piero Vettorival.²⁵⁸

Griechische Kodikologie und Textüberlieferung, Hrsg. Dieter HARLFINGER, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1980, 406–419; Mark SOSOWER, *A Forger Revisited: Andreas Darmarios and Beinecke 269*, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, 43(1993), 289–306; Kersten HAJDÚ, *Andreas Darmarios in München?: Über einen Handschriftenverkauf an die Herzogliche Bibliothek*, Bibliotheksforum Bayern 22(1994), 118–128. Falkenburg szerint Darmarius adta el Zsámbokynak a *Dionysiaca* két kötétét (és nem pedig a saját másolatait), mint ahogy az a Cod. Vindob. theol. gr. 70 és hist. gr. 75 esetére is igaz. Otto Kresten százza becsült azoknak a kéziratoknak a számát, amelyek az ÖNB kollekciójában Darmariushoz kötődnek, és amelyeknek többsége Zsámbokyn keresztül kerülhetett a gyűjteménybe. Vagyis Zsámboky és Darmarius még 1565–1567-ben is közeli kapcsolatban állt egymással; vö. Otto KRESTEN, *Nugae Syropulianae: Betrachtungen zur Überlieferungsgeschichte der Memoiren des Silvester Syropoulos*, Revue d'histoire des textes, 4(1975), 75–138, itt: 86. Zsámboky egyik, Blotiusnak írt 1571-es levelében azonban azt állítja, hogy Darmarius becsapta, és anélkül távozott Spanyolországba, hogy a kifizetett kéziratokat leszállította volna: „Cumque tam facile tuam operam mihi deferas, te valde etiam atque etiam rogo, ipse aut per alios ad S. Georgii aediculas Graeculorum subeas atque expiscere, num adsit Andreas dal mar [Dal Mare/Darmarius]. Is enim impostor a me ante 4 annos 150 scutatos accepit certis promissis et syngrapha data, missurum se mihi quamprimum libros a me requisitos, sed nihil dum vidi, profectus erat Ilerdam cum libris manuscriptis ad Antonium Augustinum in Hispaniam. Si reversus esset, cogerem illum per amicos ad liberandam fidem; sed dissimula nomen meum, nam frater Joan[nes] dal mar [Darmarius] subolfecit, me quiddam in eos iure moliri. Poteris praetextu librorum emendorum talia cognoscere.” SAMBUCUS, *i. m.* (5. jegyz.), 119.

259 Canterra lásd Melchior ADAM, *Vitae Germanorum philosophorum [...]*, Frankfurt, impensis Jonae Rosae, 1615. 272–288. (Sajnos Adam nem jelöli meg forrását, de feltételezhetjük, hogy vagy Wilhelmre, vagy

kássága miatt ismernék, nemcsak számos görög költőt és prózairot publikált az összes fellelhető kéziratos változat felhasználásával, hanem megírta a görög szövegkiadási gyakorlat kézikönyvét is, a *De ratione emendandi Graecos auctores syntagma*t, ami lényegesen használhatóbb volt, mint az *ars corrigendi*ről készült másik két 16. századi könyv.²⁶⁰ A könyv célja, hogy számtalan példa segítségével útmutatást nyújtson a szövegromlások logikájának megismeréséhez a betűtévesztéstől egészen a szavak rontásáig. A szövegkiadáshoz vagy a kritikai apparátus használatához Canter is hasonló visszafogottsággal nyúlt, mint Falkenburg (aki a barátja volt),²⁶¹ szorgalmasan feltüntetve a margón javításainak forrásait és egyéb megjegyzéseit.²⁶²

Canter alapos leuveni és párizsi iskolázása után számos francia és itáliai egyetemet felkeresett, és nagy lelkesedéssel gyűjtötte a kéziratokat. Minden jel szerint apai örökségéből élve életét a tudós-szerzetes eszményéhez igazította: a cölibátus elleni közhangulat ellenére került a mulatozást, a nőket és szigorú diétát követve egyedül a filológiának szentelte idejét. A napi rutint a munka, a szerény étkezések, a séták és szieszták szigorú rendje határozta meg, amint Melchior Adam biográfiája érzékletesen beszámol róla.

Plantin és Zsámboky számára Canter az 5. századi Ióannész Sztobaiosz antológiájának két első könyvét készítette elő kiadásra, illetve fordította le. A könyvet egybekötötték a termékeny 14–15. századi neoplatonista, Gemisztosz Pléthón egyik orációjával. Amint azt Guglielmo Sirleto kardinálishoz szóló dedikációjában Plantin kifejti (Zsámboky e kapcsolat miatt is fontos volt Plantin számára), Sztobaiosz szövegének csonkulásai és romlásai mindenki számára ismertek voltak, de Zsámboky volt az egyetlen, aki a kérdést komolyan vette, és megszerezte Sztobaiosz teljesebb kéziratát.²⁶³ Mivel azonban ez a kézirat is hemzsegett a hibáktól, Zsámboky Sirletótól beszerzett egy másik kéziratot, amiről Plantinon keresztül Fulvio Orsinitől értesült.²⁶⁴ E két kézirathoz Plantin hozzárakott egy harmadikat, és sikerült meggyőznie Cantert a fordításról. A kiadás azért késett, mert Plantin a tökéletességre törekedett. Zsámboky tanácsára e „közös fáradozásaitak” tehát Sirletónak ajánlja.

a testvérére, Theodore-ra visszamenő forrásokat használt. Theodore szintén szerzője volt egy *Varia lectiones* c. filológiai műnek.) Canter Scaligerrel való rövid együttműködésére lásd GRAFTON, *Joseph Scaliger*, i. m., I, 106 és 114.

260 G. Canterus, *De ratione emendandi Graecos auctores syntagma*, amit függelékként csatolt *Novae lectiones* c. művének harmadik kiadásához: Gulielmi CANTERI Ultraiectini *Novarum lectionum libri quatuor*, Antverpiae, ex officina Christophori Plantini, 1566. Lásd KENNEY, *The Classical Text*, i. m., 36–37. Vö. Klara VANEK, „*Ars corrigendi*” in *der Frühen Neuzeit: Studien zur Geschichte der Textkritik*, Berlin, de Gruyter, 2007, 52–62.

261 Lásd Canter Falkenburg által közölt versét: NONNUS, i. m. (251. jegyz.), f. 32v.

262 Lásd a paratextusokat a Canter által kiadott *Aelii Aristidis Adrianensis Oratoris clarissimi Orationum Tomi tres* (Bázel, Perna, 1566) műben. Vö. *Griechischer Geist aus Basler Pressen*, Hrsg. Frank HIERONYMUS, Basel, Universitätsbibliothek, 1992; kibővített internetes kiadását Christoph SCHNEIDER és Benedikt VÖGELI készítették: <http://www.ub.unibas.ch/kadmos/gg> (GG 235).

263 Johannes STOBÆUS, *Eclogarum libri duo* [...], Antverpiae, ex officina Christophori Plantini, 1575, f. 3^r.

264 Lásd Plantin Orsinihoz írt levelét: „Quant à la phisique de Stobeo, je suis joyeux que Vostre Seigneur m'ait adverti d'où elle procède, car Sambucus m'en a rescrit, et, s'il la m'envoye pour imprimer, j'en feray le devoir, comme aussi de parler à Canterus, la première fois que je le verray ou luy rescriroy” (1568. jún. 13.). VOET, i. m. (105. jegyz.), V, 2136–2137.

Johann Löwenklau (1541–1594)

265 Lásd az ifjabb Camerariusnak írt levélből vett idézetet a 255. lábjegyzetben.

267 BONFINI, *Symposion trimeron*, i. m. (61. jegyz.); Michael Siculus GLYCAS, *Annales, qui lectori praeter alia cognitu iucunda et utilia: Byzantinam historiam universam exhibent*, nunc primum latinam in linguam transscripti et editi per Io. LEWENCLAUM, ex Io. SAMBUCCI V. C. Bibliotheca, Basileae, Episcopus, 1572; Constantinus MANASSES, *Annales Constantini Manassis: Nunc primum in lucem prolati, & de Graecis Latini facti*, Basileae, Episcopus, 1573; LX *Librorum Basilikón, id est, Universi iuris Romani, auctoritate principum Rom. Graecam in linguam traducti*, Basileae, Episcopus, 1575; ZOSIMUS, *Historiae novae libri VI...*, Basileae, Episcopus, 1576; APOMASAR [Abu Ma'schar], *Apomasaris Apotelesmata, siue de significatis et eventis insomniorum, ex Indorum, Persarum, Aegyptiorumque disciplinis*, depromptus ex Jo. SAMBUCCI V. C. bibliotheca liber, Jo. LEUNCLAIO interprete, Frankfurt am Main, A. Wechel, 1577; COMMENUS, *Legatio [...] Commeni [...], sive Theoriani cum Catholico disputatio [...]*, Basileae, Perna, 1578; Manuelus

Zsámboky néhány éven át gyakorlatilag folyamatosan ellátta munkával Löwenklaut. Miután Bonfini szümpozicionjának kiadásával (1572) végzett, latinra fordította a 12. szá-

271 LÁSD BÄBINGER, *Johannes Lewenklaws Lebensende*, i. m., 10–11; BURTIN, *Un Apôtre de la Tolérance*, i. m.; ALMÁSI, i. m. (2. jegyz.), 224.

686

Zsámboky János filológus-segítőársainak e fenti szemléje számos tanulsággal szolgál. Bár a magyar humanistát nem lehet tisztán e csoport tagjának tekinteni, tény, hogy számos okból ő is e filológus körbe tartozik. Ugyanakkor az is tény, hogy „segítőitől” sok minden elválasztja. A különbségekkel kezdve nem árt rámutatni, hogy Junius és Sifanus kivételével a filológus segédeirő nála fiatalabb férfiakból állt. Ennél is lényegesebb, hogy társadalmi rangban mind alatta álltak a császári történészi és tanácsosi címet viselő udvaroncoknak, akinek a több mint 400 guldenes évjáradéka a külső szemlélő számára maga volt az eszményi stabilitás (bár, mint tudjuk, a fizetése valójában folyamatosan késett és akadozott).²⁸⁶ De még ha el is tekintünk a rangbeli különbségektől, megállapíthatjuk, hogy a Zsámboky és kéziratának szerkesztői, fordítói közötti viszony a patrónus–kliens kapcsolattal volt analóg, annak ellenére, hogy a bécsi humanista a jelek szerint csak kivételes esetekben fizetett munkájukért. Ez már önmagában is kifejezi e különös viszonyokban az egyensúly hiányát, amit még a barátság retorikai eszköztárának teljes bevetése mellett sem lehetett teljesen elleplezni. Ha Löwenklau irányában a kapcsolat gördülékenyebbnek tűnik, mint Junius irányában, az részben talán annak is betudható, hogy Löwenklau sikeresebben alkalmazkodott egy szokványos patrónus–kliensi modellhez. Emellett feltehetőleg Zsámboky tényleges befolyásával kapcsolatban sem ringatta magát hamis illúziókba, mert jobban volt informálva. A filológus „segítők” szemében Zsámboky elsősorban egy, az életét a könyvkiadásnak szentelő, tehetséges könyvgyűjtő volt, és csak másodsorban jelentett filológiai tekintélyt. Zsámboky szemében viszont segítői csak amolyan szakértők voltak, a fordítás és szövegátírás fáradságos munkájának dolgozó napszámosai. A fordításban Zsámbokynak is volt némi tapasztalata, az átírásban és az emendációban valószínűleg kevesebb. Mint emlékezhethetünk rá, az átírást Junius is „molesta operá”-nak titulálta. Karrierjének előrehaladtával Zsámboky számára már a kollacionálás feladata is túlságosan fárasztónak tűnt. Amikor 1573-ban felajánlotta Zwingernek, hogy elküldi Arisztotelészhez fűzött olvasatait („varias lectiones”), egyben a kéziratai megküldését is felajánlotta: így Zwinger további problémás helyekre bukkanhat, „mert nekem egyedül a precíz kollacionálás munkája igen terhes lenne” („nam mihi soli is labor conferendi minute molestissimus esset”).²⁸⁷ Kéziratok átírása és lefordítása minden jel szerint nem a legvonzóbb tevékenységek közé tartozott Zsámboky szemében. Tegyük hozzá: az e tevékenységekhez szükséges alázatnak is, úgy tűnik, híjával volt.

Ha most azokat a szálatokat vizsgáljuk, amelyek Zsámbokyt e filológus csoporthoz kötötték, hamar beláthatjuk, hogy a kötelékek elég erősek voltak a különbségek elfedésére. Mindenekelőtt összekötötte velük a görög nyelvű kultúra iránti közös szenvedély. A konjektúrák elutasításában, a szövegekbe való „be nem avatkozás” stratégiájában ráadásul többségük láthatólag osztozott Zsámbokyval, még ha e filológiai elvek megvalósításának szintjében különböztek is egymástól, mint ahogy a források megjelölésének kérdésében is. Mindent egybevetve a század közepének ez a „be nem avatkozó” filológus generációja mindent megtett azért, hogy a korábbi generációkhoz vagy kevésbé

286 ALMÁSI, *The Uses of Humanism*, i. m. (2. jegyz.), 183–184 és 192–195.

287 SAMBUCUS, *i. m.* (5. jegyz.), 141. (1573. febr. 6.)

módszeres kortársaikhoz (pl. Jean Dorat-hoz vagy Adrien Turnèbe-hez) képest korrektebbnek tűnjék.²⁸⁸ Nem ellenezték a latin fordítások készítését, de a latin nyújtotta nyilvánosságra általában kevesebb hangsúlyt fektettek, mint Löwenklau vagy Zsámboky. Ennél lényegesebb, hogy Zsámbokyhoz, a gyűjtőhöz és kiadóhoz hasonlóan ők is „mindenevők” voltak: bármilyen szöveg transzmissziója előtt nyitottak maradtak, legyen az költészet vagy próza; klasszikus, bizánci vagy arab; vallásos vagy keresztényellenes; Habsburg-párti vagy Habsburg-ellenes; vagy ne adj’ isten obszcén. Abban a szerencsében volt részük, hogy olyan időkben élhettek, amikor ez a nyitottság alapvetően megengedhető volt, noha az indexre kerülés kockázatát nem lehetett teljesen elkerülni, hacsak az ember (mint Zsámboky) a kiadás folyamatától nem tartott kellő távolságot. Ez a nagyfokú nyitottság, ami a szellemi kultúra legkülönbözőbb termékei irányában megmutatkozott, analógiát mutat e filológus csoport vallási attitűdjével. Kevés lenne csupán azt állítani, hogy a vallási doktrína vagy rítusok iránt nem mutattak heves érdeklődést, hisz még az is kérdéses, hogy egyáltalán eljártak-e rendszeresen templomba. Minden jel szerint a keresztény vallásról és vallásgyakorlatról való gondolkodásukat gyakorlati szempontok határozták meg. E véletlenszerűen összeállított értelmiségi csoport vallási hozzáállását jól kifejezik a látszólag szélsőséges példáknak tűnő konverziók, Lipsius, Gifanius vagy Aubery esetei, ahogyan az afféle nikodemizmus is, ami rajtuk kívül Juniusra, Sifanusra vagy Zsámbokyra is jellemző volt.²⁸⁹ Sifanusnak például, aki katolikus hitéhez Strasbourgban is hű maradt, azonnal távoznia kellett, amint rajtakapták egy karthauzi szerzetes miséjén. Még Johann Sturm is megrökönyödött Sifanus „pápista” hitén. A katolikus Ingolstadtban viszont már a protestantizmusra való nyitottsága miatt került gyanúba, különösen, mikor előadásai során az eretnek Kálvint és Bézát idézte, vagy a tridenti reformok ellen érvelt.

Konklúzió

Miként jellemezhetjük Zsámboky János filológiai teljesítményét? „Tudós-gyűjtő volt, aki szerzeményeit saját nevének öregbítésére akarta felhasználni” – ahogy E. J. Kenney fogalmazott? Vagy pedig Piero Vettori nyomdokaiban járó filológus, aki minden bizodalmit a kézirati forrásokba helyezte, és jobb szeretett kiadatlan szövegekre vadászni, mint szövegromlásokon gondolkodni? Nehéz lenne határozott választ adni. Nagyon valószínű, hogy a konzervatív szövegkritikához való kötődése legalább annyira Vettorinak volt köszönhető, mint amennyire annak a ténynek, hogy saját kéziratainak hű átiratait publikálva voltaképpen élete főművét, kéziratgyűjteményét helyezte a fi-

288 Vettori Turnèbe-ről való véleményéhez lásd a 147. jegyzetet. Vö. GRAFTON, *Joseph Scaliger, i. m.*, I, 83–87.

289 Junius vallási gondolkodásához lásd Dirk VAN MIERT, *The Religious Beliefs of Hadrianus Junius (1511–1575)* = *Acta conventus neo-Latini Cantabrigiensis: Proceedings of the Eleventh International Congress of Neo-Latin Studies (Cambridge 2000)*, eds. Rhoda SCHNUR et al., Tempe, Arizona, 2003, 583–594; Zsámbokyhoz lásd ALMÁSI, *The Uses of Humanism, i. m.* (2. jegyz.), 329–355; ALMÁSI–MOLINO, *Nikodemismus und Konfessionalisierung...*, i. m. (27. jegyz.), 112–128; Sifanushoz lásd SCHMITT, i. m. (281. jegyz.)

vagy a firenzei patricius Piero Vettori, aki a Studio Fiorentinóban úgy is vállalt tanítást, hogy arra nem szorult rá. Elméletben Zsámboky János udvari historikusi rangja sem jelentette, hogy teljességgel kötelezettségek nélkül élhette volna életét. Amikor például II. Miksa parancsot adott az udvari fizetőmesternek, hogy történésze számára évi 100 tallért fizessen, akkor döntését úgy indokolta, „hogy ezáltal a rá kiszabott munkákat és történeteket annál fényesebben kivitelezhesse”.²⁹³ Ennek dacára Zsámboky történészi működése jószerivel kiadói és antikváriusi munkájára redukálódott, ami persze nem jelenti azt, hogy maga a történészi szerep és az ezzel kapcsolatos elvárások ne befolyásolták volna filológusi teljesítményét. 1568 után a klasszikus vagy bizánci szövegek szerkesztésére fordított filológiai erőfeszítéseit már egyáltalán nem volt olyan könnyű összeegyeztetnie hivatalával és nemesi, udvaronci rangjával. Ennek ellenére Zsámboky kiváltságos helyzetéhez kétségünk nem férhet. Minden lehetősége megvolt rá, hogy saját érdeklődésének és kutatási szenvedélyének éljen, s hogy a görög és bizánci kultúra kevésbé ismert szerzőit gyűjtőmunkájának középpontjába helyezze. A filológiai viták centrumaitól (Rómától, Firenzétől, Párizstól és Németalföldről) való fizikai távolsága egyben kortársai terjengős kommentárjaitól és többkötetes *adversariáitól* való távolságot és távolságtartást is jelentett. Velük ellentétben Zsámboky különleges görög (és latin) kéziratok gyűjtésére koncentrált, és ebben könyvtára – Blotius megítélése szerint – királyok és maga a pápa gyűjteményével volt összevethető. Bár a kéziratgyűjtemény kialakulásáról még mindig csak keveset tudunk, sok jel mutat arra, hogy a ritka és értékes kéziratok felhalmozása egy életen át tartó, céltudatos erőfeszítések eredményének tekinthető. Zsámboky szerencséjére a kéziratok irányába érzett szenvedélye igazodott a filológia művelésének kortárs irányzatához, a nagy gyűjtemények iránti általános tisztelethez és a régi kéziratok értékebe vetett filológusi hithez.

Tanulmányunkban arra törekedtünk, hogy Zsámboky János filológiához való ambivalens hozzáállását és egyenetlen filológusi teljesítményét egyszerre helyezzük bele a 16. századi filológia – a Polizianótól Vettoriig terjedő értékes tradíció – viszonyrendszerébe, valamint a bécsi helyszín kontextusába, vagyis az európai kulturális és nyomdai központoktól távol fekvő, jelentős státuselvárásokat közvetítő császári udvar keretei közé. Zsámboky esete arra figyelmeztet, hogy a reneszánsz filológia fejlődésének történetét érdemes a kor társadalmi és infrastrukturális kontextusában értelmezni, amelyben a ritka és értékes kéziratokhoz való kiváltságos hozzáférésnek oly nagy társadalmi presztízse volt, hogy az a filológiai gondolkodásra is meghatározó befolyással bírt.

ed. Giovanni SANTINELLO, Padova, CEDAM, 1992, 300–325; Anna Maria RAUGEI, *Les Correspondents = Une correspondance entre deux humanistes : Gian Vincenzo Pinelli et Claude Dupuy*, éd. A. M. R., Firenze, Olschki, 2001, I, xiii–xxxii; William McCuaig, *On Claude Dupuy (1545–1594)*, *Studies in Medieval and Renaissance History*, 12(1991), 72–91.

293 „Und, damit Er die Ime anbevolhne Lucubrationes et historias desto statlicher absolvieren müge [...]”. Bécs, ÖStA, FHKa, GÖ 104(1567–1568), f. 398; és *uo.*, Prot. 1568 Exp (No. 277), f. 163. E császári rendelkezés következtében Zsámboky két helyről kezdte évjáradékát húzni: 200 forintot a Magyar Kamarától, és innentől 100 tallért a Császári Kamarától (ez végül elérte a 300 tallért) – amit láthatólag immáron történészi hivatalaért kapott. Vö. ALMÁSI, *The Uses of Humanism*, i. m. (2. jegyz.), 171.

Bethlen Miklós ismeretlen „nyílt levele” Franz Ulrich Kinskyhez (1691)

Bethlen Miklós ma már a régi magyar prózairodalom egyik legismertebb alakjának számít fő műve, az *Önéletírás* és az utóbbi idők érdeklődésében melléje értékben is fölzárkózó, még szubjektívabb természetű és emelkedettebb stílusú *Imádságoskönyve* miatt. A szakmai körökben még számon tartják levelezését, a historiográfusok pedig igyekeznek felhasználni egy-két ismert tervezetének, politikai és kereskedelmi célzatú „projectum”-ának állami-társadalmi modernizációra irányuló, történelmi példákban, irodalmi és társadalomfilozófiai gondolatokban sem szűkölködő szövegeit. Mióta levelezéskötetében magyarul is olvasható latin önéletírása, a *Sudores et cruces comitis Nicolai Bethlen* a latin szöveg közé fűzött eredeti, magyar megjegyzésekkel – amilyenekkel a memoárjait nem merte aktualizálni, a tetteseket nevesíteni minden esetben, kortársai érzékenységét sérteni –, talán méltán használható önéletírása kiegészítésének. Modern kiadása¹ óta ismeretes szélesebb körökben az álnéven írt, a bécsi angol és holland követeknek címzett *par excellence* politikai tervezete, az 1704-ben keletkezett *Olajágat viselő Noé galambja, avagy a magyarországi és erdélyi gyulladásnak eloltására, és a németekkel, magyarokkal, erdélyiekkel, törökökkel, oláhokkal és moldvaiakkal való örökös és tökéletes békesség megszerzésére készítettett korsó víz, mely a felséges Leopoldus császárnak, Annának, Nagy-Britannia királynéjának, és az több keresztyén királyoknak, fejedelmeknek, respublikáknak, népeknek és nemzeteknek bemutatattik Fridericus Gotefridus által, Hágában, Theophilus Philadelphus betűivel, a kígyó címere alatt, anno pacis mundi MDCCIV.* – A kéziratban maradt tervezet már címével is szerzője naivságát jelzi: a „kígyó címere alatt” közlésével önmagát is leleplező politikus családi címerében ágaskodott az a kígyó.

Ez az írás, mint jól tudjuk, a végső bukást, a halálos ítéletet, majd a többéves raboskodást hozta el kigondolója számára: legfőképpen amiatt, mert a török és a német-római császár között, külföldi garanciákkal önálló fejedelemséget álmodott, ezen pedig akkor már az idő és az osztrák-erdélyi *status quo* régen túljutott, s a gondolatnak még a propagátorát is ki kellett iktatni mint a Habsburg-érdekszféra nyugalmanak felbolydítására alkalmas lázítót.

Politikailag és jogilag legjelentősebb munkáját Bethlen elvégezte még 1690-ben, I. Apafi Mihály és Teleki Mihály halálának, illetve Thököly váratlan erdélyi becsapásának és Erdély fejedelmeként való (Cserei Mihály szavaival) „pütkösdi királysága”-nak évében. Az ő fogalmazásán alapult ugyanis a *Diploma Leopoldinum* címmel realizáló-

¹ Magyar gondolkodók 17. század, s. a. r. TARNÓC Márton, Bp., Szépirodalmi, 1979 (Magyar Remekírók).

dott és megismert tervezet, hazája jogi helyzetének pár évre szóló, de sokáig hivatkozási alapul szolgáló rendbetételével.

Önéletírásában több hasonló jellegű politikai szöveg (emlékirat, memoriálé, beadvány, kérvény, tervezet, fölterjesztés és projectum) megalkotását is jelzi. Ezek a modernbb államgépezet működését próbálták Erdélyben előkészíteni, ám egyúttal biztosítani kívánták a két világhatalom közé ékelte, ennél fogva mindkét felől szorongatott, ám mindent átszövő korrupciójával önmagát is gúzsba kötő kisfejedelemség életlehetőségeit, s megkísérelték ellensúlyozni az Erdély pénzét követelő, lakosságát nyomorító, gondolati szabadságát megakadályozó külföldi törekvéseket.

Érdekes módon ezeknek általában csak a címét ismerjük, tartalmukból mindössze annyit, amennyit szerzőjük legfőbb művében elárul. Az azonban nyilvánvaló, hogy milyen domináns szerepet játszik Bethlen életművében az ilyen típusú értekező vagy publicisztikai jellegű irat: ezek közel azonos műfajú írások a célképzetnek és a körülményeknek megfelelően. Közülük is kiemelkedik három olyan, amelyet szövegszerűen, a maguk teljességében nem ismertünk.

Az 1688-ban készült *Moribunda Transsylvania ad pedes Sacratissimi Imperatoris projecta*.² E „projectum vagy supplicatio” a hazai főurak tehetetlensége, Teleki Mihály mindenki felett uralkodó viselkedése és a német hadak pusztításai nyomán kelt elkeseredésében született, és Friedrich Sigmund Scharfenberg generálisnak adta át. Leginkább azonban azt szerette volna elérni, hogy a „rendek tudta nélkül és hibáján kívül visszavetett” 1686-os Haller-féle diploma Erdélynek „felajánltassék és az államban megjavítandó dolgok megjavítatván, a fejedelem megmaradásával maradjon Erdély diploma alapján Őfelsége hűségén és engedelmességében.”³ Az általunk fellelt „projectum vagy supplicatio”, amelynek semmi hasznát nem vette sem ő, sem Erdély, hamarosan megjelenő teljes szövegének⁴ ismeretében remélhetőleg meg tudjuk ítélni Bethlen tervezetének részletes problémafelvetését és argumentációját.

Másfél évtizeddel ezután következett még a *Penetralia* (Bizalmas ügyek) című tervezet, amelyet 1702-ben Ferdinand Bonaventura Harrach közvetítő gondjaira bízott, majd a császárnak ugyancsak beadatott, akitől – csakúgy, mint az alábbi szövegünkben – még mindig és újra az erdélyi ügyek kivizsgálására kiküldött autentikus biztosok delegálását kérte. Ennek szövege máig sem került a szemünk elé.⁵

Az viszont már nehezen érthető a Franz Ulrich Kinskynek, a császári titkos konferenciában a külügyek és így az erdélyi ügyek képviselőjének 1691-ben beadott, alább közölt szöveg ismerete nélkül, hogy az általa kikényszerített *Diploma Leopoldinum* után alig fél évvel miért kényszerült újra a memoriálé egy új műfajának, saját terminológiája szerint a *nyílt levél*nek fegyveréhez nyúl. Írásaiban nem siet segítségünkre, csupán annyit közöl, hogy a szöveg, bár elnyerte a címzett tetszését, de ő valaminő oknál

2 Önéletírásában *Moribunda Transsylvania ad pedes augusti imperatoris Leopoldi projecta* címmel: Bethlen Miklós *Önéletírása*, s. a. r. V. WINDISCH Éva, előszó TOLNAI Gábor, Bp., Szépirodalmi, 1955 (Magyar Századok; a továbbiakban: BMÖ), I, 370.

3 Uo.

4 Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, Bethlen Miklós Önéletírásának függeléke.

5 Vö. BMÖ II, 89.

A hűség bizonyítása mellett a másik fő célkitűzése volt a vallásvédelem. Ezért is hangsúlyozza erősen az Istenhez és a valláshoz való elkötelezettséget. Sőt, ez volt érvelésében az elsőrendű igazodási pont, s csak utána következett (ahogy a korabeli értékrend ezt kötelezően elő is írta) a földi hatalomnak való alárendelődés. Még a katolikus német katonákat is elérte tolla hegyével, mert az evangéliumi szellemet nem követik eléggé, üldözték az evangéliumi – a protestáns – vallást, s nagy-nagy pusztításokat végeztek a beszállásolások során, a szegény embereket megnyomorították a magyarországi és az erdélyi föld feldúlásával. Ez pedig valószínűleg megadja a magyarázatot, hogy udvari pártfogója, az erdélyi ügyek kezelője, Franz Ulrich Kinsky miért nem tartotta publikálásra alkalmasnak vagy időszerűnek Bethlen művét. A német katonák barbár viselkedésének, kegyetlen túlkapásainak írásos bizonyítékai bizonyára nem hatottak volna kellemesen az udvari emberek szeme és füle számára. A török-szövetséges Thökölytől való elriasztásra szintén alkalmas stílusesszéköt talált a Thököly által behívott tatár csapatok Torda körüli, vadállati brutalitással végrehajtott erőszaktevételeiről szóló, az olvasót elborzasztó beszámolójában. Az elsődleges címzett tehát a „köznép”, az országlakosság volt.

Az eddigiek folyamán talán sikerült bemutatni, hogy Bethlen íráshasználati sajátosságai között milyen fontos helyet kapott a memoriálé típusú szövegeiben az egyszerű levél jellegű értesítéseknél, írásos beszámolóknál jóval hatásosabb, emelkedettebb típusú, irodalmi értékekkel felruházott próza alkalmazása (bibliai idézetek, közmondások, klasszikus auktorok szövegeinek átvétele, versek felhasználása a folyószövegben, felkiáltások és kérdések sorozatai, érzékletes leírások stb.).

Léthelyzeteinél fogva – országirányítói munkája, vagy éppen hosszú rabélete – minden probléma megoldásában az írásos kommunikációra kellett szorítkoznia és hagyatkoznia, s minden magán- és közéleti feladata teljesítése során ösztönös reakcióval, a betű megmaradásának igényével és reményével, írásban válaszolt. Az évek folyamán professzionális íróvá tette őt jó- és balsorsa egyaránt.

Bethlen Miklós nyílt levél formájában megfogalmazott politikai kiáltványa 1691-ből

Quàm misera, imò iniqua illa sors sit, quae à pluribus jam retrò annis, inprimis verò à funesto illo superioris anni ad Zernyestum conflictu, afflictam hanc satis, amplius divexare pergit patriam, ex aequo constare potest omnibus: quam licèt vel infimi quique pariter sibi incumbentem sentiant; at certè, ob innatam quandam infirmitatem, pauci sunt, qui rem, uti est, propius intelligant, pauciores verò, qui de mali remedio, viis legitimis et licitis, ab ipso DEo omnium oculis et manibus expositis, adhibendo, seriò cogitent: et quod miserum, quam plurimos contrà observes, qui tam graviter laboranti patriae, pro salutari medicina, virus exitiosum, de industria propinent. Adeo ut meritò sanè hìc, et non sine amaritudine cordis, ingeminare gravem Prophetæ de Israëlè pariter desipiente, querelam liceat: *Exscindetur populus meus eò quod vacet scientiâ.* Quare, ut nos saltem, quibus, licet immerentibus, gubernatio naviculae, inter adversos Occidentis et Orientis fluctus jactatae et lacerae concredita est, ut ejus in puppi sedentes, circumspectè et quanta possimus fide, clavum teneremus, fidelitati nostrae, quàm inprimis DEo Maximo,

Insistamus modò vestigiis DEi recto corde, et semel datam servemus fidem, inveniet DEus, pro sua multiplici sapientia viam, quâ et Rectores conservet et regna. Spem

in causa justiore et contra iniquiorem strinxit Magistratum, quam Sanctus Petrus, nec tamen importuno zelo suffragantem expertus est, pro quo hoc agebat, Christum. Verbo hoc absolvit Ambrosius: *Arma Ecclesiae sunt preces et lachrymae*.

4. Eoquid gratulari sibi poterunt Hungariae et Transylvaniae Protestantes, etiamsi Turcicorum armorum subsidio assertam hanc, quam quaerunt, aliquando, videre detur libertatem, quam tamen benigniore spes erat consequi medio, si nempe eadem occasione Excelsam Domum Austriacam concuti oporteat? Surget enim eâdem operâ protinus omnium Europae Protestantium, inprimis Angliae et Hollandiae, ad ultimum eorum excidium juratus devotusque hostis Gallus, omnium unquam persecutorum maximus, et totius Europae tyrannus. Et haec certe erit inevitabilis consequentia successus Turcici et Principatus Transylvanici Domini Tökölyii, clientis itidem Gallici, et Gallis ubique praesertim in Anglia et Hollandia cantet. Persuasumque sibi habeat omnis per Hungariam et Transylvaniam Protestans, quòd salvò manente omnium Europae Evangelicorum erga fidem religionemque suam professam zelò, nulli tamen penitus eorum videatur integrum et è re communi Europae, ut Budae Turcicus, per Hungariam vero et Transylvaniam, Gallicus sermo sonet, quod hodieque satis exinde probatur, non aliam tantopere ob causam, tam valida Confoederatorum Evangelicorum manu, conatus contra Turcam Suae Majestatis promoveri, quam quòd Turcam aut Gallum votò potiri suo, eodem recidere putetur. Et certè Domini Tökölyii, in rebus desperatis, expressus hic ad assecclas paracleticus sermo est, ut quidem fide dignorum Transylvanorum inde huc adventantium relationes perhibent, licèt ipsius promotioni in totum Turca, quacunque de causa, renunciaret, eò tamen res ipsius apud Galliae Regem talò stare, unde nihilo minus Transylvaniae Principatum sibi polliceri meritò possit. Magnusque hic est, quod fateri oportet, conscientiae casus et scrupulus, quem tamen charitas Christiana complanabit: institue enim quaeso inter Protestantium Hungarorum Ecclesias et alias eorundem per omnem Europam sparsas comparisonem, et da eò rem devenire hâc viâ certò posse, ut restitutis successu Turcico in integrum Ecclesiis Hungaricis, reliquae Europae eâdem viâ in certissimum et inevitabile discrimen veniant, ferretne Ecclesiis Hungaricis animus, hac universali suae fidei domesticorum ruina, proprium sarcire damnum? Non equidem. Nec hîc aliud consulentem audirent Magistrum Christum, quam *Relinque omnia, tolle crucem tuam et sequere me*.

Quanto minus id vel conari vel operari licet, cum ut supra monuimus, benignior certiorque conservandi sui spes alibi posita sit, in Caesarea nempe clementia, et Principum Evangelicorum, ibidem, eandem ob causam, efficaci intercessione futura.

Nec verò obtendat quisquam, inprimis privatus, se religionis suae et conscientiae libertatis causâ solum vertere, armisque sumtis causam DEi et Religionis propugnare; id enim falsò praetenditur et semper sub hoc velo latet bonorum terrenorum, quibus privari metuit, conservandi ratio et cura, atque haec praecipua causa est, quare bella Religionis specie et praetextu inchoata, raro secudentur, quia sub Religione latet regio, et ut plurimum Magnatum Ambitio miserae plebis illò pro Religione zelò abutitur, cujus triste quidem, sed evidens exemplum Hungaria exhibet.

Quid enim quaeso, aliquot retro annorum bellicis, quibus se infelicitè immiscuit, motibus obtinuit afflicta Hungaria aliud, quam ut in dies, tum Politiae ipsius tum

ratione, justè? Nonne subinde pollicitationibus <Germanus> Caesareis officialibus factis excessuumque et justarum super iis querelarum conniventibus, privatos mercari studuimus favores? Nonne saepenumero tum Domini Magnates ipsi, tum subordinati Regni officiales, intempestivo metu deterriti, officii sui partes exequi noluerunt? Nonne subinde fuit illud in ore hominum: Ego, ita me DEus amet, nullius causa litem movebo Germano, curet quisque sua, prout res ejus ferent, ego nolo mihi molestias creare, Atque ita misera plebs, dum ignaviam nostram gemens luit, nos tacemus? Quid? Ipsi Civitatum nostrarum, Sedium, Comitatumque officiales ordinarii, seu turpi metu ducti, sive per imperitiam aut alium quemvis respectum ac rationem, quot attestationibus contra conscientiam mendaciter datis, miserae plebi fraudi fuerunt et aliquammultorum millium florenorum damno ipsam multarunt? Quisque privata curando, publica negleximus.

Cur non ereximus, ut decuit, à parte nostri, passim in hac patria Commissariatum, ad Germanorum instar? Profectò si in singulis Comitatibus, Sedibusque ac Civitatibus certi Magnates in hoc negotio praesedissent et cum subordinatis suis Commissariis assiduâ curâ attendissent ad multiplices vecturas, excessusque, et miserae plebis justas super his querelas in tempore curassent, recurrendo ilico ad residentem Cibirii Supremum Generalem aut Commissarium Caesareum, atque ita cum querelae crebrae et cum debita diligentia identidem ad aures eorum sollicitandas advolassent, et iidem Officiales Edictorum Excellentissimi Generalis serii ac severi executores esse coepissent, utique statuto in aliquot delinquentibus debitae severitatis, vel per Colonellos, vel per Generalem, vel etiam, si ii officio defuissent, per Altissimam Aulam exemplò, ista conquievisset. Sed quis fuit ad haec et similia nostrum idoneus administer? Ubi vel vola, vel vestigium hujus seriae ad rem miserorum reflexionis et tempestivae provisionis? Fogarasinum nos abdidimus, ibi inter nos mussitavimus, aniles susurros miscuimus, Nos mutuis rixis provocavimus, literis missilibus Officiales Caesareos requirere, satis esse duximus, tum oscitantes post factum inquisivimus, damnorumque nunquam solvendorum inutilem fecimus computum, nullum vero unquam pauperum gravamen ad fontem mali proprium reducere, debita cum industria satagimus. Sed quod majus, An unquam nostri ipsorum Commissarii infinitorum furtorum suorum debitas exsolvere poenas? Exegimusne unquam à nostris, in tam gravi negotio, rationes justas? Quanta, exempli gratiâ, fuit infamia, portiones in natura solvendas semper ultro impetrare velle, imò publicò Edictò cavimus, ne cuiquam pecuniariam earum locò solutionem promittere, veniret in mentem, quod tamen si fecissemus, et in summa pecuniaria, cum inclyto Suae Majestatis Generalatu ac Commissariatu debito modo transegissemus, et portiones menstruas anticipativè administravissemus, atque ita Militem Caesareum ad proprio aere vivendum adegissemus, nec tam turpi per foenerationes lucrò nos mutuo exdissemus, dimidium ejus, quicquid pertulit damni, haec patria non sustinuisset.

Altera, quae idem evincat, ratio haec erit, Licèt haec minùs ordinatè facta, fateri nobis necesse sit, nihilo minus. Si Dominus Tökölus superiore aestate et post intempesta hyeme, Tartaricas huc non infudisset copias, ex omni hac difficultate facilè caput extulisset patria haec, necquisquam cogebatur mori fame, quemadmodum per importuni liberatoris Tökölyi incursionem (quae denuo eadem hyeme Armadam Suae Majestatis huc attraxit) hoc factum experimur: Si Dominus Tökölyus iterum hac ratione veniat

hanc patriam vindicaturus, non aliter morbum curabit nostrum, quam imperitus medicus, qui vehementiore pharmacô usus, tam potenter expurgat humores, ut et humores ipsi et spiritus omnis patientem tandem in perpetuum deficiant. Non excusamus Germanum quoque militem, nec nihili facimus excessus, sed tamen apellemus propriam conscientiam et quod res est, fateamur, ipsa enim clamabit nobis tacentibus: si tot Transylvanorum millia, tot annis, per Germaniam arma sua circumtulissent et tanto cum imperio, bone DEus, quid non designatum fuisset, potuissentne his, quibus hi, terminis contineri? Testis erit Polonia, si de incursione illa, per Principem Rakocium Anno 1657. facta, quaeratur. Quid dicam de totidem Turcarum, Tartarorumque, ac kuruzonum millibus. Consule damna anni superioris, quae hic frustra obequitantes, intulerunt. Non est componendus cum Gentili Christianus, cum Cacodaemone Angelus. Fatere quod res est, nam diversum ab hoc vero asserere est vindicem Dei oculum sollicitare. Componamus modò res nostras rectiùs, nihil à Germano experiemur gravius.

Non sunt ergo soli Germani accusandi et onerandi querelis nostris, non Augustissimus Monarcha et Excelsa ejus Aula, certe nihil ibi in perniciem Statutum nostram. Levemus potius in altum oculos et recordemur, poenis istis peccata nostra merito cumulari. Nullum est bellum adeo pium, omne enim bellum est DEi flagellum. Cogitemus Regna alia Europae. Multae sunt Provinciae hodie iniquiore longè, quam nostra haec, fatò pressae. Praeterea et hoc sciendum, non fore semper hanc rerum faciem, motus istos quies sequetur tandem, modò convertamur ad DEum, sertemur justitiam, charitatem fraternam, et res tandem nostras ordinemus melius.

Tertiò obtenditur et hoc: Jam aliquoties acerbò sensimus Transylvani Turcicum et Tartaricum impetum, idemque imposterum meritò metitur, quare consultius videtur ope et opera Domini Tökölyii, aliquando hoc metu et periculo patriam liberari et bona nostra hac viâ (ut etiam Dominus Tökölyius pollicetur) conservare, alias flammis ferroque nos vastatum iri certum est. Quantum ad hoc attinet: 1. An ergo tanti fit jurisjurandi religio, ut non ulterius in vigore duret, quam periculorum et damnorum metus ingruat! An cum praesentissima salutis animae jactura mercanda fortunarum nostrarum salus, et 2. Nonne et hac viâ perire tibi poterunt ac flammis sacrari domus ac bona omnia? Quid si Germanus hoc subolfaciens efficaciter tibi haec volventi resistat? Quid si sedes belli patria fiat et licet flammas ferrumque vites. Annon sine strepitu poteris per militem hic commorantem exhauriri omnibus, quae possides? 3. Quid si adversi in Transylvania simul adsint exercitus et alternentur eorum stationes, ut fieri solet, ubi sedes belli est, ita ut eundem tractum, nunc Germanus, mox Barbarus calcet: Nec enim unò atque alterò praeliò statim de summa rei decerneretur, inprimis in hac patria, ubi omnes munitiones à Germanis actu possidentur. Quid si hodie Domino Tökölyio bonorum conservandorum causâ te applies et cras superveniens Germanus, non solùm bona, quae perjuriò conservâsti tibi auferat, sed etiam vitam, ut qui fidem jurisjurandi semel datam, tam leviter habuisti, et licet gladius ejus promiscuo parcat populo, in Magistratu certè positus, in eo casu non parcat, non Nobilibus, Civitatum Judicibus, Senatoribus, Pagorum Praetoribus et publicis Villicis, qui certè in arcium, munitionum, aut domorum propriarum portis, de infelici reste pendebunt. Putasne te tam facilè, ut anno superiori finibus fugâ excessurum, idque ad malesuadam famam et omnem aerumnam possessionumque avitarum, in omnem

superari contingeret, eò tamen ipso <tamen> perfectus non posset cani triumphus, nec jure Caesareo Transylvania judicari exemta, nisi triumphato demum exercitu illo vasto per Turcam, qui nomine Christianitatis in acie stat, et expugnatis priùs munitionibus ejusdem praesidiò satis munitis, quo an et quando fiat, incertum est. Atque ita somniata illa libertate potietur nemo, nec nisi patriae et proprio studet periculo, qui contrarium aut sperat, aut laborat, ea enim est in omnibus munitionibus pro parte Suae Majestatis annonae vis, ut licèt per aestatem totam nihil frumenti eò accedat, in hyemem abundè sufficiat, licet in omnes Transylvaniae Barbarus effundatur agros frumenti convectionem impediturus, si tamen, DEo benedicente, quod speramus, Armadam sive Exercitum generalem in Hungaria dispositum triumphare detur, omnis eorum in Transylvania campi victoria frustra erit, nam illis adventantibus, temporarius hic victor, turpi fuga iterum cedit, miseri incolae ad partes Tökölyianas pertracti, omnibus bonis misere mulctabuntur, frumentum omne, quicquid à Barbaris reliquum fuerit, in munitiones convehetur, et si hoc sufficere non videatur, addetur ex Hungaria summae, quicquid desiderabitur, atque ita in Transylvania, vel cum manifesto fame laborantium incolarum vitae discrimine <partibus> militibus Caesareis asseretur, et quod majus, infamis ac crudelis illa tragoedia Eperjesiensis, in Transylvania quoque integrabitur. His ita utrinque perpensis, inter haec extrema duo, praestat esse fidelem, DEoque et causae justae adhaerere, ac patriam unitis cum Caesareanis seriò animis, contra impeditores defendere, quàm turpiter nutare. Et, si jacturam bonorum pati oporteat eam cum sinceritate conscientiae servata pati potiùs, quam infami perjurio omnem fortunarum eversionem sibi accersere. Si verò metus aliquid suadeat, praestat vel hujus impulsu esse fidelem, quàm infidelem. Si toleranda mala ultima, exeant illa contra nos ab improbo, satius est, quàm à Christiano nefariè provocato, aut ab utroque pariter,

Oderunt peccare boni, virtutis amore,

Oderunt peccare mali, formidine poenae.

Si quis affectu et amore erga Christianitatem, fide DEo debita et coram universo mundo famae existimatione hinc non ducatur, ducatur saltem certissimo sui et posteritatis hinc nasciturò periculò.

Quarto [!] objicitur, hanc viâ, rebus ex amini sententia Germano cedentibus, actum erit in solidum de Hungarico Transylvaniae Principatu, juxtâque omnis hinc ut pessemeat, seu conscientiae, sive politiae libertas, necesse est.

Dicendum ad hoc breviter, non esse, nec fuisse penitus interclusam apud Excelsam Aulam Principatûs, hac quoque via, acquirendi et asserendi spem, imo vero tum Principatûs in genere adstruendus, tum quantum ad personam Domini nostri Apafii junioris confirmandus, hoc mediò fulcietur certiùs, si patria haec in fide Suae Majestati semel data, eâ, quâ decet, constantiâ perseverabit. Quod enim rerum Tökölyianarum successum attinet, tantum abest, ut hic securi quid cogitari queat, ut potiùs metus sit, eadem via Principatum mutari in Passae Turcici gubernium; aut ut duobus ustulata ignibus, Transylvania ita pereat, ut nunquam ampliùs in Regnum convalesceat; aut tanquam titio incendio ereptus, si quadamtenus subsistat, de persona Celsissimi Apa-

Misereatur Deus Optimus Maximus totius Christianitatis et afflictæ hujus patriæ nostræ, per Filium suum. Amen.

Hogy mennyire nyomorúságos, sőt ellenséges az a végzet, amely visszamenőleg már több éve, de különösen a tavalyi, Zernyest melletti gázszós ütközet⁷ óta készül tovább sújtani amúgy is már eléggé meggyötört hazánkat, az mindenki előtt nyilvánvaló lehet, hiszen még akár a legalacsonyabb sorsúak is érzik, hogy mindnyájunkra egyaránt ránehezedik; mégis kevesen vannak olyanok, akik az ügy tulajdonképpeni mivoltát megértenék, és még kevesebben, akik komolyan elgondolkodnának a baj orvoslásáról, törvényes és megengedett úton-módon, amelyet pedig maga Isten mindannyiunk szeme elé állított és kezébe adott; és ami igazán nyomorult dolog, ezzel épp ellenkező módon: igen sok embert láthatsz, akik az ily súlyos bajban szenvedő hazának üdvhozó gyógyszer helyett szándékosan halálos mérget nyújtanának. Olyannyira, hogy okkal szabad megismételnünk a próféta panaszát Izraelről, amely hasonló módon esztelenkedett: *Elvész az én népem, mert tudomány nélkül való.*⁸ Azért, hogy legalább mi magunk, akikre – noha méltatlanok rá – rábízott a hajócska kormányzása,⁹ amelyet a Nyugat és Kelet ellenkező hajbai hánynak-vetnek és rongálnak, azért, hogy a hajóban ülven körültekintően és a kitelhető hűséggel kezünkben tart-suk a kormányrudat, hogy tehát mi végül is megfelelünk azon hűségünknek, amely-lyel kötelesen tartozunk elsősorban a Mindenható Istennek, utána pedig urunknak, a győzhetetlen Római Császárnak és kegyes királyunk szent felségének, szükségesnek tartottuk, hogy ezen nyílt levél útján az emberek lelkébe erről az ügyről, a bekövet-kezendő dolgok követelményének megfelelően világosságot gyűjtsunk, és mindenkit nyilvánosan figyelmeztessünk kötelességére, s így az Isten, valamint a Császár iránti köteles hűségére, azért, hogy azok, akik esetleg önnön vakmerőségüktől vezetettve ezek ellen tenni merészelnének, ide figyelmeztvén gondolkozzanak el ezen, hogy ál-lítólagos tudatlanságukra hivatkozva, ha hűségükről szigorúan felelősségre vonják őket, ne tudjanak kibúvót keresni.

9 Az ország kormányzása és a hajó kormányzása metafora a politikai irodalom régóta használatos, gyakori alakzata. Bethlen Miklós másutt is alkalmazta, vö. *Sudores et cruces comitis Nicolai Bethlen = Bethlen Miklós levelei*, kiad. JANKOVICS József, ford. KULCSÁR Péter, magyar nyelvi jegyz. NÉNYEI Gáborné, Bp., Akadémiai, 1987 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 6; a továbbiakban: BML), II, 1185.

ges Ausztriai Ház az, amelyre nevezte a Korvin Mátyás király és Frigyes császár,¹³ majd a következőkben Miksa és László [Ulászló] király között megkötött feloldhatatlan szerződés¹⁴ folytán ez a jog ráháramlott, és hosszú másfél század alatt előírásával megszilárdult, amelyet ugyan eleget támadtak az Ország gyűlései innen-onnan szedett érvekkel, de ezeket mind meg is cáfolták, s ezért soha semmiben nem változott. Bizonyos tehát, hogy az ottomán nemzet ezt is [ti. Erdélyt] erőszak alkalmazásával, mint a keresztyén-ség sok más tartományát, rabolta el magának, ám ezáltal a törvényes uralmi jog sem bomlott fel, nem is enyészett el egészében, sőt ugyanezen Fenséges Ház, azután is, hogy Erdélyt így leszakították, ezt a jogot minden tárgyalásban és szerződésben, amelyet Erdély különböző fejedelmeivel folytatott illetve kötött, komolyan épségben akarta tartani. Úgyhogy nem csupán a jogigény, hanem maga a pusztá jog is a nevezett Háznál volt található, sőt ezenfelül annak törvényes megszerzésének eljárása neki jutott osztályrészül, ámde a bölcs Istennek mégis úgy tetszett, hogy az ottomán nemzet, a kihirdetett szerződésekben adott hite ellenére, támadó hadjáratot indítson,¹⁵ átkozott esküszegése előjelei alatt és a Fenséges Házat saját területén megtámadva, ily módon az egész keresztyén-séget feltámassza saját feje veszedelmére,¹⁶ ahonnan a dolgoknak e nagy és rémítő változása bekövetkezett, amelyet ma megütödvé és remegve szemlélhet mind Napnyugat, mind Napkelet.

Ezen törvényes jogot és Istennek, aki ezt művelte, ezért kinyújtott karját eléggé komolyan megismerte e meggyötört haza, midőn néhány éve, a fényességes lotharingiai herceg révén felséges uralkodónk birodalmának önként alávetette magát,¹⁷ amit aztán a legközelebbi országgyűlésen Fogarasban jóváhagyással megerősített, tisztelettel elfogadván Őfelsége diplomáját, és viszontag ünnepélyesen hűségesküet is tett rá.¹⁸ Az pedig, akárki legyen is, aki Erdélynek – hogy úgy mondjam – ebben a szerepében ír és annak különböző kezdeményezőire átkokat szór, hogy [Erdély] a török uralom alól kitörve, keresztyén uralkodóhoz csatlakozott, az súlyosan vétkezik; ugyanis Erdély sem lelkiismeretétől vezettetve, sem politikai eszélyességből nem cselekedhetett másként, mint amiként cselekedett.¹⁹ Maguk az értelmesebb törökök sem ítélnének másképpen, mert hogyha a keresztyének által lakott Erdély akár az általa is vallott keresztyén vallás révén szembeszegült volna a keresztyénség győztes fegyvereinek, akár a legkisebb fegyveres ellenállást tanúsítja is, ha még a legnagyobb mértékben is tehette volna, nem lett volna szabad megtennie, ha csak azt nem határozta volna, hogy testestől-lelkestől elpusztul; sokkal inkább, ellenkező módon, azért kell elítélnünk, mert saját maga [java]

13 Az 1477. dec. 1-jén Mátyás és III. Frigyes között megkötött békeszerződésről van szó.

14 A II. Ulászló és Miksa római király – 1508-tól császár – közötti, Pozsonyban 1491. nov. 7-én kötött békeszerződés.

15 Feltehetőleg a Bécs ellen indított 1683-as támadásra gondol Bethlen.

16 A Szent Liga 1684-ben jött létre.

17 Utalás a Lotharingiai Károly által szorgalmazott, 1687. okt. 27-én Balázsfalván megkötött egyezményre, amely a Haller János révén Bécsben 1686. jún. 28-án elnyert diplomán alapult.

18 Az 1688. máj. 9-i *Fogarasi deklaráció* kinyilvánítja, hogy Erdély felmondja a török védnökséget, és viszszaátér Magyarországhoz.

19 E célzás valószínűleg magára Thökölyre vonatkozik.

Mert ugyan – kérdlek – mi más dolgot nyert néhány évvel ezelőtt a meggyötört Magyarország, mikor szerencsétlen módon belekeverte magát a háborús mozgalmakba, mint azt, hogy mikor napról napra mind politikai, mind egyházi szabadsága egyre rosszabbra fordult, midőn maguk a katolikus főurak (akik merényüknek méltó, de szomorú jutalmát vették), visszaélve az evangélikusok vallásügyi sérelmeivel, és az ő ezen jogtalanságok fölötti elkeseredésével – járulékosan a francia király erőteljes, de ügyesen elkendőzött ösztönzésére Magyarország és a szomszédos Erdély békességét fenekestül felforgatták és igencsak bőséges alkalmat szolgáltattak, hogy a Kelet a Nyugattal hatalmasan összecsapjon, és hogy elkezdjék a Religiót Rebellió néven emlegetni! És ahogyan tanácsosabb lett volna azon mozgalmaknak mindjárt az elején, egyes jóérzelmű erdélyi urak józan és üdvös tanácsa szerint – ezek immár régebben eltávoztak az élők sorából, a veszedelmek közül – ezt az összes zavargást idejekorán lecsillapítani, a Keresztény Fejedelmek közbenjárása révén, és a bevett Vallás szabadságát <ebben az hazában> mindenhol kinyilvánítani és a kihirdetés után nyilvánosan kihirdetett törvényekben is megerősíteni; de ma is tudja sok, igencsak becsületes férfiú, hogy ezt a tanácsot mi módon és kicsodák keresztelték és akadályozták meg, hogy megvalósuljon, és milyen alávaló módon kezelték a legjobb tanácsadókat ezen oly üdvös véleményük miatt.³²

31 Itt Bethlen a Thökölyhez csatlakozó erdélyiekén túl főleg a kuruc hadvezér felé vág. Leveleiben, páten-seiben ő argumentálhatott ekként erdélyi betörése okai mellett, ugyanis Czegei Vass György naplója szerint 1691. jan. 20-án Friedrich von Falkenheim udvari tanácsos, főcommissarius a fogarasi ország-gyűlésben Lipót császár levelét imertetve közli: Thököly kiűzetését az uralkodó örömmel hallotta, „[...] az ki az szabadságnak és keresztyénségnek színe alatt kegyetlen és törvénytelen uralkodást, mint valami ártalmas mérget szívében forralt [...]”. *Czegei Vass György és Vass László naplói 1659–1739*, kiad. Nagy Gyula, Bp., 1903 (Magyar Történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból, 3), 116. A napló több, az erdélyieknek írt Thököly-pátens is tartalmaz 1690-ből!

32 A Wesselényi-összeesküvés és annak következményei. Bár Bethlen Miklós a kezdetek kezdetén maga is részt vett a magyar elégületlenek és az Erdély közötti kapcsolatfelvételben, annak érdekében, hogy a törököt Apafi Mihály közvetítése révén a Wesselényi Ferenc nádor nevével fémjelzett vallásvédő és a magyar főurakat az uralkodásból kiszorító, a szegénységet a beszállásoló német zsoldosok pusztításaival nyomorító, Habsburg-politikailag szembesülő törekvéseiben támogassa. Ám a török – vasvári béket követő – be nem avatkozási szándékát, halogató, halogató, látszólag biztató politikáját megértvén, s a magyarországiak széthúzását és bizonytalanságait látván, elfordult a török orientációtól. Helyette, apja nyugat-európai orientációjához csatlakozva, a németországi protestáns fejedelmek, a hollandok és az angolok informálásával, valamint az üldözött magyar protestánsok védelmére való biztatásával próbálta a Habsburg túlkapásokat ellensúlyozni vagy leszerelni. Apja irányításával ebben az akcióban Bethlen Miklós is aktívan részt vett: ő fogalmazta a protestáns választófejedelmeknek írt tájékoztató leveleket. Vö. BMÖ I. 259–261; BML I. 240. 246–247. 251–252. Az elküldésüket szerinte Teleki Mihály

mind maguk a főurak, mind az alárendelt országos tisztviselők ítőzatos félelemtől meg-
rémítettén, tisztjükből folyó szerepüket nem akarták elvégezni? Nem volt-e gyakran
hallható az emberek ajkán: Én, Isten engem úgy segéljen, senki kedvéért nem vitatko-
zom a némettel, törődjék mindenki a saját dolgával, ahogy ügyei hozzák, én nem akarok
magamnak kalamajkát teremteni. És így, míg a nyomorú köznép nyögve bűnhődik a
mi gyávaságunk miatt, mi hallgatunk? De hogyan is? Városaink, székeink, megyéink
rendes tisztviselői vagy rút félelemtől vezettetve, vagy tudatlanságból, vagy akármilyen más
tekintetből, vagy számításból, mivel lelkiismeretük ellen hazugul annyi tanúsítványt
adtak, a köznépet megcsalták és még ők is jónéhány ezer forintba rúgó kárral sújtották?!
Ki-ki csak a maga ügyével törődött, a közügyet elhanyagoltuk. Miért nem állítottunk,
ahogyan kellett volna, saját részünkről, szerte a hazában egy bizottságot, a németek példá-
jára? Bizonyára, ha az egyes megyékben, székekben és városokban bizonyos főurak elnö-
kök voltak volna ebben a hivatalban, és beosztott biztosaikkal folyamatos gonddal ügyeltek
volna a sok-sok zaklatásra, kihágásra, és a szegény nép ezek miatti igazságos panaszait
időben orvosolták volna, azonnal a Szebenben székelő főgenerálishoz vagy császári biz-
toshoz fordulván, és imígyen a sűrű panaszokadások a kellő szorgalom révén odajut-
ván újra és újra, felkeltették volna a figyelmüket, és ugyanezen tisztviselők a kegyelmes
főparancsnok rendeleteinek komoly és szigorú végrehajtóiává kezdtek volna válni, és ha
néhány vétkezes esetében a kellő szigorúsággal példát statuáltak volna, vagy az ezredesek,
vagy a tábornok, vagy ha ezek hivataluknak nem feleltek volna meg, a dolog a Legfen-
ségesebb Udvar által nyugvópontba juthatott volna.³⁴ De ki volt ilyesmire vagy efféle
közülünk alkalmas tisztviselő? Hol van akár egy hajszálnyira nyoma a szegények ügyével
való törődésnek és időbeni gondoskodásnak? Elrejtőztünk Fogarásba, ott egymás között
pusmogtunk, vénasszonyos pletykákat keringettünk, folytonos veszekedéssel egymást
sértegettünk, elegendőnek tartottuk, ha a császári tiszteket levelekkel keressük fel, midőn
már megtörtént valami, ásitozva nyomozgattuk, fölöslegesnek tartottuk, hogy a soha
meg nem térítendő károkról összegzést készítsünk, a szegények egyetlen egy sérelmét
sem nyomoztuk vissza a baj valódi forrásáig, ahogyan kellő szorgalommal meg kellett
volna tennünk. De ami még nagyobb: vajon a mi saját biztosaink a végtelen lopásaik
miatt megbűnhődtek-e valaha? Ilyen súlyos ügyben volt-e valaki ellen is a mieink közül
igazságos elszámoltatás? Például mekkora gyalázat volt, hogy a természetben lerovan-
dó porciókat mindig még be akartuk hajtani, sőt nyilvános rendeletben óvtunk attól,
nehogy valakinek is azok pénzben történő lerovását ígérjék, ennek ellenére az jutott
eszünkbe, hogy mégis megcsináljuk, és a pénzösszegbe, amikor a kellő módon átutal-
tuk Őfelsége Főparancsnokságának és Bizottságának, a havi porciókat is elővételezve
beleszámítottuk, és így a császári katonaságot arra kényszerítettük, hogy a saját pénzén
éljen, s hogy ezzel az uzsora általi oly rút nyereséggel magunkat kölcsönösen tönkre ne
tegyük; annak a felét, amennyi kárt okozott, ez a haza nem bírta volna ki.

34 Bethlen szövege itt mintha a Falkenheim által ismertetett fentebbi császári ajánlatot visszhangozná:
„[...] azon kell lenni, az mennyiben lehet, hogy az nemes ország alkalmas commissariusokat ren-
deljen, az kik az őfelsége regimenti commendansával és commissariusival egyetértsenek, és ha mi
fogyatkozás interveniál, idején az említett commendansokat és ő felsége commissariusit, úgy az magok
principalissit is orvoslása felől tudósítsák.” Vö. Czegei Vass..., i. m., 118.

Nem kell tehát csupán a németeket vádolni, sem panaszaikkal elhalmozni a Fel-séges Uralkodót és Magas Udvarát, mert ott bizonyára semmi döntést nem hoztak a mi veszedelmünkre. Emeljük inkább szemünket a magasba és emlékezzünk meg arról, hogy ezen büntetések bűneink miatt méltán zúdultak ránk.³⁷ Egyetlen háború sem éppen kegyes, mivel minden háború Isten ostroma. Gondoljunk Európa más országaira. Manapság sok tartományt a mi mostani fátumunknál még gonoszabb nyomaszt. Ezenkívül még azt is tudnunk kell, hogy nem mindig lesz ilyen a dolgok képe, ezen mozgalmakat is végül

- 715

Itt van [ti. ilyen] a törökhöz bármely okból átmenekült erdélyiek gyalázatos, elátkozott és undorító helyzete, és az elkövetkezendőkben sem lehet tőlük semmi jobbat sem remélni, akiknek valaha is virágzás jutna osztályrészü, az nem volna más, mint a haza

40 A tordai jegyző, Szaniszló Zsigmond 1690. okt. 14–15-éről írja fel naplójába, hogy a tatár-török csapatok „Pusztacsán, Komjáczeg, Túr, Koppándban sok praedálást tettek, embereket, asszonyokat vagdaltak öltek, asszonyokat, leányokat paráznaitottak”. *Szaniszló Zsigmond...*, i. m., 719. Tordára, 1690. dec. 17-én „Este szállott be az város végire mintegy 200 tatár, ki is kilenc óra tájban Új-Tordában kezdett gyútogatni.” Másnap reggel a németek közeledténék hírére eltávoztak. Neki sok bonyodalma támadt a készpénzt követelő tatár vezetőkkel. „Ekkor Tordának nagyobb része elégett.” *Uo.*, 719–721. A tordai tatár akció következményéről Czegei Vass Györgytől értesülünk. Dec. 25-i naplóbejegyzése szerint „Tordát elhagyván az pogányok, mintegy négy vagy ötszáz rabokat, legényeket, asszonyembereket, leányokat, férfi gyermekeket, kik közül kik gye[n]gében voltak, majd kétszázig valót, ide Kolozsvárra küldtek bé Tordárúl.” *Czegei Vass...*, i. m., 107.

41 Vö. VERGILIUS, *Aeneis*, VII, 312, „Csak nyomorult magamat, Jupiter fényes feleségét, / bár próbáltam, amit lehetett, mindenre hajolván, / engem aláz le csak Aeneás! Ha erőmmel azonban / nem bírom, ott kérek védelmet majd, ahol adnak. / Hogyha pedig nem lágyul a menny: Acherónt verem én fel!” – mondja Juno. VERGILIUS *Összes művei*, ford. LAKATOS István, Bp., Magyar Helikon, 1973 (Bibliotheca Classica), 308–312.

42 Önéletírása szerint mindent megtett annak érdekében, hogy a Thökölyvel tartó erdélyiek javait el ne prédálják, azonban „[...] az elment embereknek az egy gabonájokat kelle a militia tartására forditanunk”. BMÖ II, 5.

43 Az erdélyiek korábban valóban féltek, hogy a véreskező császári hadvezető, Caraffa tábornok, barátságatlan fogadtatása esetén Erdélyben is megismétli az 1687-es véstörvénytiszteket, az „Eperjesi Theatrum”-ot.

720

Hogy végül megicsak lezárjuk, ez a dolog summa: Minden rend, a legfőbbek, a közepesek és a legalul lévők, későn térünk meg Istenhez, akitől származunk. Esküdjünk hűséget Uralkodónknak, aki alá, Isten akaratából, a visszatérési jog alapján tartozunk. Várjuk reménykedve, csendben és tiszta szívvel Isten ezen méltán csodás művének be- következtét. Eközben azonban tárjuk ki lelkünket komolyan a kölcsönös szeretetnek, a közös Igazságosságnak és illő rendnek.

Akik pedig, bármely meggondolásból, Thököly uram pártját követve e határok közül eltávoztak, kopogtassanak a császári kegyelem kapuján, amíg az egészen be nem zárul. Azt viszont ők maguk zárják be szándékosan, ha az édes hazát tűzzel, vassal és szaka- dással újra megtöltik, ugyanis ilyen módon, Isten és a keresztyén világ, valamint az édes haza és az utókor ítélete szerint saját maguk romlásának ők maguk lesznek a szerzői, és valóban a pusztulás fiai⁵¹ lesznek.

Mi pedig Isten és az emberek előtt, mivel az ő istentelen kísérleteikkel nem értünk egyet, érdemesen leszünk menthetők a jövőben.

Irgalmazzon a Legjobb és a Legnagyobb Isten az egész keresztyénségnek és ezen meggyötört hazánknak! Amen.

Fordította: Szörényi László

51 Szintén bibliai eredetű metafora: 2Thess 2, 3.

DOBOS ISTVÁN

Retorikai olvasás és irodalomtörténet

Kulcsár-Szabó Zoltán: *Tükörszínhátság agyadnak. Poétikai problémák Szabó Lőrinc költészetében*, Budapest, Ráció, 2010 (Ráció Tudomány, 14), 363 l.

Kulcsár-Szabó Zoltán immár több mint egy évtizede meghatározó szerepet játszik az irodalomértés elméleti-módszertani megújításában. Nagyon sokat tett a recepcióesztétika, a szövegközöttség vagy a korszakképzés elméleteinek meghonosításáért, főként pedig a retorikai olvasás alkalmazási körének kiszélesítéséért.

A mintegy másfél évtized alatt elvégzett kutatás eredményeit bemutató, negyedszáz lapos mű előszava szembeötlő visszafogottsággal tájékoztatja az olvasót arról, milyen nagyszabású vállalkozást vitt végbe a szerző. Az *Előszó* minden formájában kiindulópont a könyv értelmezéséhez, mivel a főszöveg olvasására vonatkozó ajánlatnak tekinthető. Fontos, hogy a bíráló elsősorban a megjelölt célkitűzések megvalósítását mérlegelje, s általában ne várjon olyan választ – a témához egyébként kapcsolódó – kérdésekre, amelyeket a szerző maga sem szándékozott fölvetni. Az előszó tájékoztatása szerint a könyv nem „tekinti feladatának a költő pályájával kapcsolatos ismeretek rendszeres összefoglalását”. Klasszikus életműről lévén szó, a teljesség megvalósíthatatlan ábránd. Az önkorlátozás különösen hatékonynak és sikeresnek bizonyul a poétika választott távlatának köszönhetően. Az elvégzett munka meggyőzően és hitelesen érzékelteti az életmű belső viszonyait, így nem szükséges, hogy minden egyes verscsoportról a maga jelentőségének megfelelő terjedelemmel és hangsúllyal essék szó. A kötet fejezetei elsődlegesen új kérdések kidolgozására vállalkoznak, ezért megközelítési szempontjai, a felvázolt problémák „tárgyalásának arányai [...] nem feltétlenül tükrözik pontosan az életmű egyes szakaszainak vagy teljesítményeinek jelentőségét” (7).

A problémaközpontú tanulmány – mások mellett – Hans Robert Jauss eszménye volt, aki nagy hatást gyakorolt a szerzőre. Jauss gyanúval szemlélte az alkotó és a mű viszonylatát teljességre törekvő rendszerességgel bemutató monográfia műfaját. Igaz, hogy „Szabó Lőrinc munkássága, feldolgozottságát tekintve, mára a 20. századi magyar költészettörténet egyik legjobban »karbantartott« életművének nevezhető” (8). A felhalmozott irodalomtörténeti, filológiai eredmények valóban megbízható alapot biztosítanak a retorikai olvasás számára. A legutóbbi két évtized hazai irodalomértésében bekövetkezett szemléleti-módszertani fordulatok viszont olyan kérdések újratárgyalását teszik lehetővé és szükségessé, mint például Szabó Lőrinc személyiség-, nyelv- és időfelfogása, képalkotása vagy műfordító tevékenysége. A problémafelvetés egyébként elméleti szempontból izgalmas, jelentős lehet akkor is, ha a konkrét életmű vonatkozásában tanulságos, de nem elsőrangú kérdést tárgyal. A szerző azonban egytől egyig olyan problémafeltevésekkel kapcsolja össze az életmű egyes szakaszainak

vizsgálatát, amelyek elsősorban a Szabó Lőrinc-költészet megkülönböztető poétikai jellegzetességeinek a megértéséhez vihetnek közelebb, essék bár szó a költői hang létesítését meghatározó mediális környezetről, az idegenségtapasztalat megnyilatkozási formáiról vagy az önéletírás alakzatairól.

Való igaz, hogy Kabdebó Lóránt Szabó Lőrinc költészetéről készített átfogó munkái „sok tekintetben nem vesztek érvényességükből” (7). A mindenkori megértés történeti feltételezettségéből azonban szükségszerűen következik, hogy a hatástörténeti tudat az adott irodalomtörténeti korszakban bizonyos kérdéseket lehetővé tesz, másokat viszont nem. Az értekező helyesen mutat rá arra, hogy az 1990-es évek elejétől „a hazai irodalomtörténet-írás alaposan átrajzolta Szabó Lőrinc kanonikus helyét és rangját a modern magyar lírában” (7). Nincs mit csodálkozni ezen, hiszen a modern magyar irodalom négyfázisú korszakolásának gondolata ekkoriban jelenik meg a hazai irodalomtörténet-írásban, s Szabó Lőrinc költészete a megértésnek ezen a horizontján válik meghatározó jelentőségűvé a késő modernnek nevezett formáció jelenlétének elsődleges hivatkozásaként. A kötet Szabó Lőrinc költészetének alakulásfolyamatát követve elsősorban ezzel az irodalomtörténeti modellel számol, de nem tekinti feladatának, hogy újratárgyalja a korszakképzést. Kulcsár-Szabó Zoltán érzékelhetően tartózkodik az irodalomtörténet-írás, a stílustörténet, s általában a korszakretorikák kliséitől, de nem száműzi az efféle értelmező alakzatokat munkájából. Lehetne hivatkozni e döntés magyarázataként Paul de Manra, aki szerint a retorikai olvasás szükségképpen lerombolja az irodalomtörténetet. Kulcsár-Szabó Zoltán azonban vélhetőleg vonakodva fogadja el ezt a szigorú következtetést saját kutatásaira nézve, ugyanis az átírásról szóló fejezetben, amikor a szövegváltozatok kapcsolata felveti azt a lehetőséget, hogy az olvasó figyelmen kívül hagyja az időrendet, veszteséggként értékeli az irodalomtörténeti aspektus hatástalanítását (218). Érzékelhető fenntartással él az életműelvű olvasással szemben, de miután egyetlen alkotó költészetének az értelmezésére vállalkozik, nem mondhat le teljes mértékben az alakulástörténet narratív sémáiról.

Az értekezés nyitó fejezete de Man olvasásmódjához kapcsolódva jelöli ki a szerző által képviselt líraértelmező eljárások elméleti kereteit. Kulcsár-Szabó Zoltán az 1990-es évek elejétől fogva vezető szerepet játszott az ún. retorikai olvasás meghonosításában, monográfiát tett közzé a belga-flamand származású amerikai irodalmár munkásságáról. Kivételes módszertani tudatosság határozza meg a jelen kötet fogalomhasználatát, érvelésmódját és gondolatvezetését. Példaként említhetem, hogy Kulcsár-Szabó Zoltán a versek korhű tárgyi rétegének megközelítése során történeti magyarázatokkal is szolgál, de az egyes alkotások nyelvi világa és a szövegen kívüli valóság között nem hajt végre gyors megfeleltetéseket. A *Szétlőtték a páncelvonatot* központi metaforája nyilván nem lehet teljesen független a Tanácsköztársaság legendás harci járművétől, de nem is azonosítható vele. A metafora alapját képező pusztító erejű eszközt az értekező finom megkülönböztetéssel „valóságcítatumnak” tekinti, melyet akár másik irodalmi műből, akár újság szalagcíméből lehet kölcsönözni, s montázssá alakítani, amely Berény Róbert ismert plakátjával együtt lehetőséget nyújt a hang nem-érzéki materialitása (vagy másként fogalmazva: nem-valóságos akusztikus jelenléte) megtapasztalásához. A hangzó szó érzetének felkeltéséhez éppen nem

emberi hangforrásra van szükség, hanem többszörös közvetítésre, sőt médiumváltás színlelésére, jelesül látható hangokra. A hang jelenlétének éppenséggel érzéki csatlódás az alapja, mivel elválik a versben beszélőtől, így különös módon a megszólalás emberi képzetének lerombolásával keletkezik a lírai én közvetlenségének illúziója. A fenti példa futó elemzése szemlélteti, milyen összetett olvasásmódot alkalmazva teljesíti az értekezés az alcímében megjelölt kutatási feladatot.

Kulcsár-Szabó Zoltán a poétikai fogalmak újraértelmezése terén számottevő eredményeket mondhat magáénak. Az elemzésre kiválasztott költői szövegekhez kapcsolódva szinte valamennyi szóba kerülő retorikai alakzat magyarázatát egyéni szempontokkal gazdagítja a széles körű nemzetközi szakirodalom bensőséges ismeretében, s ez méltán tekinthető jelentős tudományos teljesítménynek.

Kulcsár-Szabó Zoltán a hanglétesítés lehetőségi feltételeiből kiindulva tárgyalja újra a szakirodalomban „panteizmusként” számon tartott költői önszemléletet, amelynek legismertebb jegye, hogy a versekben beszélő szinte bármivel azonosíthatja magát. A *Föld, Erdő, Isten* XII. darabjának az alábbi sorához kapcsolódva, „Mert hang vagyok én, visszhang vagyok én: magam visszhangja”, az értekezés eredeti kérdésfeltevése arra irányul, hogyan képes a hang önmagát közvetíteni. Köztudomású, hogy a versbeli én megalkotása a hangképzés által megy végbe. Korántsem ennyire magától értetődő, mi lehet a szerepe a hang önreprezentációjának Szabó Lőrinc korai költészetében. Kulcsár-Szabó Zoltán figyelembe veszi a *Vers és valóság* vonatkozó kommentárját, amely Wagnerre hivatkozva a hang hatását felfokozott érzékiséggel, zeneiséggel magyarázza, de mint általában, ezúttal sem hagyatkozik a szerzői önértelmezésre, az utóbbit inkább továbbgondolja, s megjeleníti saját líraértelmezői horizontján, jelen esetben azt firtatva, hogyan ragadható meg a hang nem-érzéki materialitása a nyelvben.

Az viszonylag könnyen belátható, hogy a hangképző szervek az anyagszerű testhez kapcsolódnak, a hang azonban nem tartozik hozzá sem a testhez, a ténylegesen elhangzóhoz, sem a nyelvhez, tehát a fonémák, a néma hangok rendszeréhez. A hang aligha jegyezhető le, alfabetikusan nem jelölhető hiánytalanul, s éppen az így nem érzékelhető „maradék” jelenti azt az idegenséget, amely megtöri a teljes jelenlét emberi hanghoz társuló képzetét. Kulcsár-Szabó Zoltán meggyőzően érvel amellett, hogy „Szabó Lőrinc hang-retorikájában [...] a hang egyrészt a kifejezés önállósult eszköze vagy apparátusa, másrészt az érzékek fenyegetése” (11). Számos példát idéz annak a tételnek a bizonyítására, mely szerint „a lírai hang egy máshonnan érkező, vagy máshol szóló hang pusztán közvetítőjeként (vagy médiumaként) pozicionálja magát, mely másik hang [...] a legtöbb esetben az én számára hozzáférhetetlen »belső«, érzéki vagy tudattalan régiókat szolgáltatta meg, illetve olyan felfokozott érzékleteket reprezentál, amelyek a nyelvi kifejezhetőség túloldalán vannak” (11).

Fogas kérdés: mit jelent a hang nem-érzéki materialitása? Annyi bizonyos, hogy ez utóbbit elfedi a hang nem nyelvi anyagszerűsége, mely az akusztikus érzékiség illúzióját kelti. Barthes erre a hang szemcsésségét, érdességét hozta fel példaként. Szabó Lőrinc költészetének korai korszakában Kulcsár-Szabó Zoltán szerint „a hang felfokozott, érzéki jelenlétének effektusát három alapvető megoldás hivatott biztosítani:

egyrészt a beszélő lírai hang és más, irreális hangképzetek közötti hasadás, másrészt a hanghatások felerősítésének [...] képzei, végül az érzékeket mintegy megtámadó vagy lerohanó hang figurációja” (13). Az 1920-as években a hang önmegjelenítésének legfontosabb sajátossága a túlzás. A beszélő én átalakítja, hallhatóvá teszi, felerősíti és továbbítja a hangokat, s nem meglepő, hogy ez a retorika felhasználja a korszak akusztikus érzékelését megváltoztató új technikai lehetőségeket. A hang elszakad antropomorf eredetétől, forrása nem az emberi hang, hanem többnyire technikai eszköz. Az artikulációnál fontosabbá válik a hang felerősítése, a csatorna zaja. A belső világnak képletesen valamely gépezet felel így meg, mely hangot ad a tudattalannak s a lélekben zajló eseményeknek.

A technikai médiumok kínálta élmény megjelenése az 1920–1930-as évek költészetében a kifejezés új lehetőségei felé nyit utat. Kulcsár-Szabó Zoltán ráirányítja a figyelmet arra, hogyan tűnik fel Szabó Lőrinc verseiben a rádióadás akusztikus érzékelésének sajátosságait leképezve a nyelvet és tudatot kiiktató, *közvetlen közlés* képzei. A hang önmegjelenítése a hanglétesítés megváltozott mediális feltételeinek reflektálásával megy végbe. Az emberi hangforrás és az akusztikus érzéki hatást előállító technikai apparátus metaforikus felcserélése kiterjed a költői önkifejezés antropomorf képzeire, s így végeredményben a lírai alanyhoz kapcsolódó minden fontosabb produktív szerep gépszerűvé válik, a szenvedélyes vallomás megszólaltatójában mondhatni műszív dobog. Az így előállított, vagy helyesebben reprodukált hang idegen az emberi hallástól, ezért fenyegeti az érzékeket. Az emberi érzékelés harcban áll a külvilágból érkező zajokkal, zörejekkel, de éppígy kiszolgáltatta a saját, belülről támadó, felfoghatatlan hangjaival szemben is. Ezt a versekben tematikusan is megjelenített harcot közvetítik a korban megjelent haditechnikai vagy akusztikus médiumok képzei.

A kölcsönös helyettesítések láncolatának nyomon követése során az elemző kitekint a korszak politikai nyelvhasználatára, közelebbről a harc képzetköréhez közel álló szókészletre, melyben a terror nyer új célképzetes jelentésárnyalatot, s kínál fogalmi alapot az érzékelés–harc metafora visszatekintő értelmezéséhez. A líraolvasás ezen a ponton átlépi a szöveg határait, s kívülről érkező hatással módosítja a harc rettegésre, ijedtségre vonatkozó jelentését. Az akusztikus érzéki effektusok tematikus megjelenését vizsgálva az értekező szükségképpen mimetikus szerkezetekkel találja magát szemben, mint amilyen az érzéki és a fogalmi, a kint és a bent, az én és a világ képlete, s mondhatni e kételemű fogalmak tükörszínjátékát követve jut el retorikai következtetésekhez. Kulcsár-Szabó Zoltán ezúttal is reflektál saját értelmezői tevékenységére, s felhívja az olvasó figyelmét arra, hogy a tematikus szintet elhagyva szintaktikai szerkezetekben, s a megszólalás önmegjelenítéseiben érdemes feltárni a hang érzéki jelenlétének képzetét közvetítő hatásokat. A *Fény, fény, fény* töredékes mondataival, roncsolt szerkezeteivel, pusztá felkiáltásaival szemléletes példák sorát kínálja az érzékelést fenyegető hang retorikájára. A költői megszólalás beszédhelyzetét a pillanatnyi akusztikus, érzéki benyomás nyelvi lejegyzése, illetve az írásjelek hangképpé alakítása jelenti. A látható hangok, illetve hallható képek szinesztéziája köztudottan az expreszionista poétika kelléktárában található meg, ez utóbbi kérdéshez azonban később még vissza kell térni.

A könyv számos elméleti-módszertani fejtegetése-megjegyzése a Szabó Lőrinc-recepcióban használatos poétikai fogalmak teljesítőképességét. Különösen értékesek azok a magvas elemzések, amelyek a lírai én és a megnyilatkozás szövevényes viszonyát világítják meg más és más nézőpontból. A drámai monológ például ebben az értelmezési keretben külső perspektívát és hangot teremt, a beszélő és a megnyilatkozás elválasztásával hangsúlyozza a lírai én és a megalkotott másik, az arc és az álarc közötti különbséget. A közvetlen lírai megszólalás színlelt a drámai monológban, ehhez viszont olyan personát kell teremteni, akinek a hangja – a közvetítő technikai apparátushoz hasonlóan – a beszélőn át szólal meg. Az értekező sokoldalúan bizonyítja, hogy a hanglétesítés megjelenítésétől elválaszthatatlan a szónokra emlékeztető beszélő fellépése, s az így megalkotott megnyilatkozások retorikai hatását „a beszéd cselekedtető performativitása és a hang érzéki ereje együttesen hivatottak felerősíteni” (30).

Szabó Lőrinc korai költészete felfogható a hang és a szubjektum azonosságát tételező poétika kudarccal végződő kísérleteként. Az értekező egyfelől megállapítja, hogy

a hang, illetve a beszélő-szónok érzéki jelenlétének illúziója Szabó Lőrinc költészetében ekkor leginkább éppen hogy alternatívát jelentett az én saját beszédével való tudatos azonosulás számára (amit a „hasznos akarat” leginkább implikálna). A „hasznos akarat” programja tehát, bizonyos értelemben, ellentétben áll vagy akár kivitelezhetetlen ezekkel a költői eszközökkel – talán ez is magyarázza *A Sátán műremekei* után beálló hat éves szünetet, melynek majd a *Te meg a világ* dialogikus karakterű, hang és szubjektum azonosságának elvi lehetetlenségét feltételező poétikája vet véget. (31.)

A fentiek összességüként megfogalmazható, hogy a hang és a szubjektum, illetve a beszélő-szónok érzéki jelenlétének illúzióját előállító (körmönfont) poétika után a továbblépést a hang és szubjektum szétválásának elismerése jelenti.

A hanglétesítés retorikájának elemzéséből levont következtetés logikus folytatásaként értékelhető a kötet *Utak az avantgárdból: Megjegyzések a későmodern poétika dialogizálódásának előzményeihez Szabó Lőrinc és József Attila korai költészetében* című fejezete. A legszélesebb körben elfogadott irodalomtörténeti álláspontot képviseli a szerző, amikor azt állítja, hogy „a húszas évek végén, harmincas évek elején megjelenő, a Nyugat líraeszményét [...] elutasító poétikai kezdeményezések nem érthetők meg az avantgárd tapasztalata [...] nélkül” (32). Mit lehet hozzátenni ahhoz a közismert tételhez, mely szerint a magyar avantgárd költészet hatása nem tekinthető a legmeghatározóbbnak a késő modern poétika kialakulásában, ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a kifejezés bizonyos technikái az expresszionizmusban, illetve a szürrealizmusban gyökereznek?

A hazai avantgárd-kutatás közvélekedésével szemben Kulcsár-Szabó Zoltán helyesen állapítja meg, hogy Szabó Lőrinc költészete nemcsak tematikus szinten érintkezik az avantgárddal. Az *Áradás! áradás!* című kórusversben megjelenő, az avantgárd szövegszervezésre különösen jellemző *szimultaneitás* a *Fény, fény, fénynek*, illetve *A Sátán műremekeinek* a meghatározó eljárása, azoknak a köteteknek tehát, amelyek „a leginkább hozzájárultak a *Te meg a világ* poétikai fordulatának lehetővé válásához” (33).

Szövevényes kérdés, hogy bizonyos kifejezések jelentette Szabó Lőrinc költészetében hatás, áthasonítás vagy egyirányú átvétel eredménye-e. Az „élet” ismétlődése például mennyiben tekinthető motívumnak, s vajon Ady erőteljes hatásának köszönhető a jelenléte, vagy Kassák hasonló szókészletének az ismeretével magyarázható? Egytől egyig a tárgyhoz tartozó, fontos szempontok. Külön említést érdemel, mert lényeges elméleti-módszertani kérdéseket vet fel a *motívum* kifejezés reflektált használata az értekezésben.

Kulcsár-Szabó Zoltán következetesen alkalmazza a retorikai olvasás nyelvre vonatkozó alapelveit, ezért nem tételezheti olyan alakzat ismétlődését, amelynek rögzített a jelentése, mivel az utóbbit így ki kellene szakítani a versszöveg összefüggéséből, illetve annak tropológiai rendszeréből. A retorikai olvasásban minden megnyilatkozás lehetőségi feltétele a különbségeket termelő nyelvi működés, s e szabály alól az ismétlődés sem kivétel. Ha nem csalogdom, a nem azonos ismétlődés mellett a jelölők elvileg végtelen kölcsönös helyettesítésének játékából következik, hogy bizonyos korlátok között nyílik csak lehetőség a versértelmezésekből levonható tanulságok kiterjesztésére, továbbá az életművet egységesítő, totalizáló magyarázatokra. Az ismétlődő alakzat szerepköre többé-kevésbé rögzülhet, de voltaképpen már az sem magától értetődő, hogyan lehet a retorikai olvasás elméleti alapjainak sérelme nélkül összegezni az egyes költői pályaszakaszokra jellemző poétikai és szemléleti elemeket. A szoros olvasás, a szöveghelyhez kötöttség gátat szab az értelmezés kiterjesztésének. Az értekező érzékelhetően az irodalomtörténet-írás hagyományosabb nyelvhasználatához folyamodik, amikor az életmű alakulásfolyamatára vonatkozó megállapítást fogalmaz meg, vagy egy-egy kötet egészének a jellemzésére vállalkozik: „a lírai én világérzékelését jellemző zaklatottság, dinamika a *Fény, fény, fény* poétikájában a dikcióban egy szaggatott szintaxissal, retorikailag pedig a képalkotás mozgalmasságával fejeződik ki” (34).

Rendkívül alapos és árnyalt elemzések sora olvasható a lírai én töredékes érzékeléséről, amely pillanatokhoz, s így tűnékeny, megfoghatatlan képekhez kapcsolódik. Meg kell jegyezni, hogy a *Fény, fény, fény: táncolsz meztelenül* című vers képei valóban társhatók erotikus képzetekkel, azt azonban túlságosan közvetlen azonosításnak vélem, hogy a vers szeretkezést visz színre. Ennél meggyőzőbbnek látszik a szerző utalásából kibontakoztatható másik olvasati lehetőség, mely szerint a cím illékony álom-képet vetít előre, s a vers a kép létrejöttének, kioltódásának s eltűnésének az eseményeként fogható fel. A töredékes mondatok a kép érzékelhetőségére, a hozzáférés feltételeire vonatkozathatók: „Csak álom vagy: hiába akarlak: fény, fény, fény: [...] foszló, ideges.” A megfoghatatlan, megragadhatatlan, önkívületi állapotra utaló metaforák átváltozása ebben az esetben önértelmezésként teszi olvashatóvá a verset.

Talán érdemes az irónia jelenlétével is számolni, amikor a költői szöveg felkínálja a metapoétikai értelmezés lehetőségét. Az önmagára visszahajló versnyelv aligha nélkülözheti az iróniát, ezért megengedi, hogy a keletkező létezésben lévő képet végső soron eksztatikus lelki események kifejeződéseként is olvassuk, de egyidejűleg alá is ássa ezt az olvasati lehetőséget, mivel az önkívületi állapot a legkevésbé alkalmas arra, hogy az érzékei összezavarodását átélő én jelentéssel telített képekkel azonosuljon, s emlékezete rögzítse a felvillanó képek rajzását. Ezért vélem helytállónak, hogy Kulcsár-Szabó

Az elemzés vezérfonalául szolgáló fogalmak természetéből következik, hogy ellenállnak az egyértelmű azonosításoknak, s a totalizáló magyarázatoknak. A kép létmódja, a lírai mű önértelmezése vagy a nyelv materialitása iránti érdeklődés felfedezése Szabó Lőrinc költészetében nyilván nem független de Man néhány alapító szövegétől, jelesül az *Antropomorfizmus és trópus a lírában* vagy a *Hypogramma és inskripció* szemléletétől. A nyelv anyagszerűségének jelentéséhez az értekező folyton úgy közelít,

hogyan összehasonlításokat tesz, megkülönböztetéseket hajt végre, tehát az azonosság és a különbözőség játékát mozgásba hozva *kijelöl* egy szemantikai teret, amelyet csak bizonyos mértékig tölthet be. A jelölő elkülönülő mozgása elvileg végtelen, hiszen az egyik jelentőt a másik jelentővel magyarázzuk, és soha nem állhatunk meg egy végső jelentettnél. Ez a választott nyelvelméleti kiindulópontból akkor is így történik, ha nem tételezzük az abszolút eredetet vagy végpontot, amelyhez képest végrehajtjuk a különbségeket termelő helyettesítéseket. Ebben az összefüggésben a deszemiotizációnak nevezett avantgárd gesztus értelmezhető olyan kísérletként, amely a távollévőt helyettesítő jel szerkezetének leépítésére vállalkozik, tehát kiutat keres az egymásra vonatkozó jelek végtelen hálózatából. A szó jelentésének kiüresítése ugyanis felfüggeszti a helyettesítést. Jelentés nélkül pedig vagy az abszolút mivoltában hozzáférhetetlen jelenlét képzelhető el, ami iránt Szabó Lőrinc költészete nem mutat különösebb érdeklődést, vagy éppenséggel a szó pusztaság anyagszerűsége, ami viszont erőteljesen foglalkoztatja a költőt, s talán éppen azért, mert azt az ígéretes lehetőséget rejt magában, hogy kívül lehet kerülni a jelenlét metafizikáján, s a neki megfelelő szemiotológiai rendszeren. Az anyagszerű nyelv ugyanis nem tételez hiányt vagy távollétet, s éppen ez által rombolja a helyettesítések végtelen láncolatán alapuló jel eszméjét. A deszemiotizált költői nyelv nem valamely adott jelentés kifejezésének az eszköze. Megkockáztatnám, hogy a távollévőt helyettesítő jel szerkezetének leépítése jegyében értelmezhető Szabó Lőrinc számos poétikai kísérlete, mindenekelőtt a performatív nyelvi megnyilatkozások, amelyek kitüntetett szerepet játszanak szinte valamennyi pályaszakaszában.

A költészetben megjelenő nyelvi cselekvések annak köszönhetik felforgató erejüket, hogy több irányból provokálják a jelenlét metafizikájának megfelelő személyiség-felfogást és nyelvszemléletet. A kiáltás, a megnevezés, a megszólítás olyan jellegzetes megnyilatkozások Szabó Lőrinc verseiben, amelyekben a lírai alany és a kimondott szó között elvileg a legkisebb különbség sem nyílik meg. A beszélő közvetlen jelenlétének hatását előidéző nyelvi cselekvések azonban nem szüntetik meg a hasadást állítás és kifejezés, kimondó és kimondott között, a lírai alany helyzete a versszövegben nem azonosítható teljes bizonyossággal ebben az esetben sem. Az efféle retorikai alakzatok kiüresített használatával olyan kitöltetlen helyek keletkeznek a versszövegben, amelyek önmagukra irányítják a figyelmet. Például a fogalmi elvonatkoztatást összegző azonosítások valójában csak formális szerkezetük szerint emlékeztetnek az ún. gondolati líra megvilágosodott beszélőjének szenvedélyes megnyilatkozásaira. A szó és tett egyidejűségét és egységét hangsúlyozó közvetlen megnyilatkozások valójában mesterkélt effektusok, amelyek a lírai én illuzórikus jelenlétének hatását keltik.

A retorikai olvasás értelmezési keretén belül a *performativitás* nem jelenthet olyan cselekvést, ami egy szubjektum akaratát fejezi ki: itt a performativitás sokkal inkább a nyelv vak, motiválatlan létesítő erejével azonos. Fogas kérdés, hogy az intenció mennyiben különbözteti meg a szó szoros értelmében vett nyelvi cselekvéseket a véletlenszerű, kiszámíthatatlan nyelvi történésektől. Kulcsár-Szabó Zoltán mintha a megkülönböztetés felé hajlana, amikor a felkiáltást, megnevezést, azonosítást, s a hozzájuk hasonló beszéd-cselekvéseket egyfelől reflektált, akaratlagos költői megnyilatkozásként, esetenként az olvasót provokáló gesztusként fogja fel, másfelől a „lírai mű önértelmezésének

731

egyik jellegzetes műveletével – a metaforikus jelentésátvitel egy szintagmatikus tenge-
lyen darabolja fel. (47.)

Az önértelmező poétikai eljárások kitüntetett szerepe és bősége Szabó Lőrinc mon-
tázsszerű verseiben talán azzal is magyarázható, hogy a lélektani megokolás nem
töltheti be a rendezőelv szerepét a szöveg rögzítetlen elemeinek újraszervezésében.
A metapoétika megközelítése rendszerint a defiguráció irányát követi a szó szerinti és
az átvitt értelmezés kettős olvasata szerint, vagyis megmutatja, hogyan hajtható végre
a kép azonosítása, s eközben hatálytalanítja az olvasást vezérlő kódot. A jelölők ha-
sonlóságára alapozott helyettesítések rendszerében a kép bizonyos érzélem, hangulat
vagy lelkiállapot képzetével társítva válik igazán szétszedhetővé a retorikai olvasás
keretfeltételei között.

A metafora fékezi a jelentés megszilárdulását az átalakulások körforgásában, de ezt
az ellenállását akkor is kifejti, ha a defiguráció próbájának veti alá az olvasó, s megkí-
sérli elemeire bontani. A kép visszafejtése újabb körforgást bontakoztat ki, a tropológiai
átalakulások éppúgy mozgásba jönnek, mintha az értelmezést a szétszedés helyett az
összerakás műveletei irányítanák. A trópusok retorikája, de Man Nietzsche-olvasatá-
nak továbbgondolása jegyében, az irodalmár számára többek között a kép olvasásához
kínál elemzési szempontokat a metapoétika szintjén. Az eredetüket veszített metaforák
defigurációja visszavezet a kiinduló képhez, s láthatóvá teszi „az elfeledett szó szerinti
és a szó szerintivé vált figuratív jelentés közti feszültséget” (48). A szöveg hajtja végre
ezt az átalakítást a retorikai olvasás értelmezői horizontján, az irodalmár pedig úgy
hasznosíthatja a defiguráció tapasztalatát, hogy a költői és a mindennapi nyelvhasz-
nálat dialógusára vonatkoztatja. Az átalakulás kétirányú, tehát a szószerinti jelentés-
hez kapcsolódó mindennapi nyelv s a figuratív jelentéshez társított költői nyelv között
oda-vissza érvényesül. Az irodalomtörténész ennek tudatában például a montázssze-
rű alakítás, s a szimultaneitás poétikai jelenségének értelmezőjeként arra világíthat
rá, hogyan változnak időről időre a költészet anyagává vált nyelvek közötti párbeszéd
feltételei. Az avantgárd poétika öröksége különösen alkalmas efféle megközelítésre,
amelynek a háttérben olyan elméletírók állnak, akik a költői nyelv dialogikus mo-
delljeinek a kidolgozására vállalkoztak: Potyebnya, Bahtyin és Renate Lachmann. Az
irodalomtörténész számára nyilván az sem közömbös a költészet alakulástörténetét
nyomon követve, hogy Hans Robert Jauss az irodalmi modernség 1912-vel bekövetkező
korszakváltozását Apollinaire beszélgetésverseivel (*poème-conversation*) szemlélteti.

A disszertációban idézett *Néha szigetek* című József Attila-vers Kulcsár-Szabó Zoltán
szerint elsősorban a beszélő határozottabb szövegbeli elhelyezkedését tekintve külön-
bözik Apollinaire beszélgetésverseitől. Teljes mértékben egyetérték ezzel az értékelés-
sel. Való igaz, hogy a francia költő beszélgetés-töredékei véletlenszerűen változtatják
szöveggörnyezetüket a vers szimultán szerkezetében, s ezáltal a hétköznapi, prózai
megnyilatkozások metaforikus jelentéssel telítődnek, a pragmatikus nyelvhasználat
poetizálódik a kiszámíthatatlan ismétlődés által. A beszéd-töredékek nyelvi megfor-
máltságukat tekintve nem figuratívak, de önkényes beléptetésük a vers szimultán
kibontakozó alakulásfolyamatába megszabadítja őket pragmatikai meghatározottsá-

guktól. A kontextusok meghatározhatatlansága, s a kiszámíthatatlan, különbségeket termelő ismétlődés (Derrida kifejezését kölcsönözve: az *iterabilitás*) poetizálja a töredékeket, s a lírai megnyilatkozás alanyát mintegy megsokszorozva, több szólamban juttatja szóhoz.

Az összehasonlítás József Attila verseivel a *Bőr alatt halovány árnyék* esetében is sok értékes tanulssággal szolgál a lírai én önmegjelenítésének értelmezéséhez Szabó Lőrinc költészetében. Kulcsár-Szabó Zoltán jelentős kutatási eredményei e vonatkozásban talán abban összegezhetők, hogy „az ilyen képpalkotás nem annyira tárgyiasításként, mint inkább a képi referencia kioltásaként megy végbe” (57). Vajon értelmezhető-e a lírai én önmegjelenítéseként a vers első sora: „Egy átlátszó oroszlán él fekete falak között”? Hogyan jeleníthető meg az átlátszóság képként, szó szerinti értelemben, érzékletesen? Kulcsár-Szabó Zoltán retorikai olvasatainak az egyik erőssége, hogy nem egymást kizáró értelmezési lehetőségek közül választva dönt a szerző egyik vagy a másik javára, hanem a szöveg metafiguratív öntertelmezését követve a jelentés eldöntetlenségére helyezi a hangsúlyt. A retorikai olvasás – mindenekelőtt de Man írásaiból ismert – műveleteit hajtja végre nagy körültekintéssel, s az eldönthetetlenségeket nem oldja fel. Jó példa a *Bőr alatt halovány árnyék* aprólékos elemzése, amely az értekezés egyik emlékezetes, széles szakmai körben ismertté vált fejezete, ezért alkalmas a retorikai olvasással kapcsolat elméleti-módszertani kérdések megfogalmazására.

A fenti verssor („Egy átlátszó oroszlán él fekete falak között”) szó szerinti, referenciális olvasata az antropomorfizált képet felszámolja, kioltja, amint érzékletes látványként hozza létre az olvasó. A kép fenomenalizálása azért lehet akadálytalan a hagyományos lélektani magyarázatban, mert kizárólag az átlátszósághoz társítható elvont, „átnéznek rajta” jelentést mozgósítja. A jelölt fogalomra irányuló olvasás megfelel a szó szerinti jelentésnek megfelelő képről, „valakin vagy valamin keresztül néznek”, ezért eltörli a figuratív és a grammatikai értelem közötti különbséget. Kulcsár-Szabó Zoltán verselemzése kiaknázzák a költői kép retorikai olvasásában rejlő felforgató lehetőséget, amely ösztönzést ad az elemzésre kiválasztott szöveg jelentésének a megújításához. A szó szerinti olvasás ugyanis előhívja a figuratív jelentést lehetővé tevő képet, amely a köznapi nyelvhasználatban elhomályosul, a költészetbe kerülve azonban emlékeztet eredendő metaforikusságára, s előidézi az érzékletes és az átvitt értelmű szó feszültségét, megmutatván, hogy a nyelv kétféle, kognitív, illetve performatív működése egymástól elválaszthatatlan, de összeegyeztethetetlen jelentéseket termel.

Való igaz, hogy egy fekete falak közé helyezett átlátszó lény nem érzékelhető. Legfeljebb abban az esetben, fűzhetnénk hozzá, ha fényt bocsát ki, például foszforeszkál. A kép antropomorfizálásának utóbbi lehetősége talán nem teljesen önkényes, ugyanis felbukkan József Attila költészetében, az *Esti felhőkön* idézett soraiban: „csontjainkban a velő foszforeszkál akár a sarkcsillag”. Jómagam úgy vélem, hogy a vers címe: „bőr alatt halovány árnyék” az áttetszőség képzetét vetíti előre („[...] áttetsző, mint minden látomás” – olvasható József Attila *Óh szív! Nyugodj!* című, 1928-as versében).

Ez a képszerű látványnál elmosódottabb körvonalú, ugyanakkor anyagszerűbb, mintegy térbeli kiterjedésével együtt érzékelhető kép vonul végig a versen a bőr alatt

én versbeli elhelyezkedése azonban összetettebbé válik, ha az útvesztőhöz társítható keresztény jelképeket is figyelembe vesszük a vers szövegében. Ilyen például az ínséges tapasztalat, „nincsen betevő kenyérem és még sokáig fogok élni”, vagy az elhivatottság, „nem szabad, hogy rád gondoljak, munkám kell elvégeznem”, továbbá a világ útvesztőjéből szabadulást ígérő szív. A beszélő mintha azokkal a tulajdonságokkal rendelkezne, amelyek az Istennek szentelt, szabad szívekre jellemzőek a keresztény tanítás szerint: hitében szilárd és tántoríthatatlan, szívében elszánt és határozott, hivatását teljes odaadással végzi. Ezen az értelmezési horizonton a beszédtröredék, jelesül a „nem tudom, hogy szerethet-e téged az ember?” többféleképpen illeszkedhet a vers retorikai szerkezetébe. Kihez szól a kérdés? A távollévő kedveshez? A versben megszólaló teremítő énjéhez? Vagy Istenhez? Egyik értelmezési lehetőség sem zárható ki. A megszólított éppúgy felcserélhető, mint a beszédtröredékekben megszólaló én, amely nem törlődik ki a szövegből, de folyton alakot vált, ahogy egyik kép áttűnik a másikba. Nincs éles váltás a fent említett három beszédhelyzet képi megjelenítése között. Létezik például úgynevezett szoknyás harangláb, amelynek a formája női ruhadarabot viselő alakhoz hasonlít. A versben megjelenített táncoló alak s a szoknyás harangláb összekapcsolása nem önkényes, mert jelen van József Attila költészetében:

Szoknyás lábad mozgása
harangnyelvek ingása,
[...]
Szoknyás lábad mozgása
harangnyelvek kongása

– olvasható a *Kláriskban*. Az, hogy „szívemben kivasalt ruhát hordok, amikor megszólítlak”, vonatkozhat az imádság beszédhelyzetére, amikor az ember tiszta lélekkel fordul az Úrhoz. Az Istenhez hanyatló árnyék Ady versében a hitet kereső lélek jelképe. A figyelem elkalandozása sem idegen az imádságtól, amikor a befelé figyelő tekintet előtt képek villannak fel, az idők és a terek egymásra vetülnek. A befelé irányuló figyelem pillanatnyi kihagyásai, az érzékelő köztes helyzete is magyarázhatja a párbeszédfoszlányok kettős vonatkozhatóságát, s a beszédtröredékbe ékelődő különös képeket, például a „nem tudom, hogy szerethet-e téged az ember? néma négerek sakkoznak régen elcsendült szavaidért” sorban.

A bőrön átsejlő sötét erek mintha írásra emlékeztetnének. Kinek az írását rejti az emberi test? „A mi levelünk ti vagytok, beírva a mi szívünkbe, amelyet ismer és olvas minden ember [...] Krisztusnak a mi szolgálatunk által szerzett levele vagytok, nem tintaival, hanem az élő Isten Lelkével írva; nem kőtablekára, hanem a szívnek hústábláira” (2Kor 3, 2–3). Az áttetszőség tételezése felkínálja az érzékelhető antropomorfizmusok és átvitt értelmű trópusok együttozolásának a lehetőségét. A zsidó–keresztény kultúrában a bűn sötét árnyéka vetül a földre, amelyen átragyog a kegyelem fénye. Az értekezés vélhetőleg azért nem számol itt ezzel a kontextussal, mert általában tartózkodik a jelentést stabilizáló külső vonatkoztatási rendszerek bevonásától a nyelvi műalkotás retorikai elemzésébe.

ennek a differenciának: az »ént« kívülről körültező (kü) világ körvonalai, a kifelé zárt tudat univerzumának külső határai, illetve a test, mint az ént határoló vagy kikülönítő kontúr. Az individualitás formáját ezek a határvonalak rajzolják ki.” (62.) Kulcsár-Szabó Zoltán irodalomszemléletére jellemző, hogy e pályaszakaszban a hagyományos történeti leírásokban megszokott tematikus súlypontjaira zárójelben utal, felsorolás-szerűen, talán némi ironiát sem nélkülöző távolságtartással: „test – magány – harc a külvilággal – a megismerés vagy az »Igazság« relativitása – szexualitás és szerelem – halál – természet és »túl« vagy »másvilág«” (62). Szembeötlő másfelől, hogy az értekező, amikor poétikai fogalomkészletet használ, s távolságot vesz az egyes versektől, milyen lényegre törően, összefogottan s találóan jellemez egy-egy pályaszakaszt a költői nyelvhasználat vagy személyiségfelfogás alapján: „a viszonylatszerűség, sőt akár a viszonylagosság a domináns jellemzője ennek a líranyelvnek, míg a megnyilatkozás pragmatikai szintjén a nyelvi küzdelem (vitázás, parancs, felszólítás stb.) erőteljes performativitása” (64).

A poétikai fogalomkészlet részben alkalmas az én és a világ viszonyát meghatározó kontextuális összetevők megragadására, vagyis az én, a tudat és a test bezártságának a magyarázatára, ezért kiegészül szövegen túli lélektani és szociális komponensekkel, különösen, ha azok irodalmi formában közvetítettek, magyarul más szövegek. Az értekező nem minden esetben él a szövegkapcsolatok nyomát követő olvasás lehetőségével, feltehetőleg azért, mert a hálózatosan kibontakozó kifejtés a feszes, összefogott szerkesztés rovására mehetett volna. Egyetlen kimaradt összehasonlítási lehetőséget azonban említene: Szabó Lőrinc elemzett párverse, az *Egy asszony beszél*, illetve Kosztolányi azonos című novellaciklusa között kézenfekvőnek látszik a kapcsolat, hiszen a beszédhelyzet hasonló: mindkét műben női hang szólal meg, s az élő nyelv közvetlenségének, elevenségének színlelése is közösnek mutatkozik. A beszélő egysége talán éppúgy kérdéses mindkét műben, ahogy általában annak tekinthető Szabó Lőrinc költészetében. Tagadhatatlan, hogy nem valósul meg a beszéd és a cselekvés egysége a *Te meg a világ*-ban, erre mutat – Kabdebó Lóránt kifejezésével – a néző és az aktor szétválása.

Kulcsár-Szabó Zoltán értekezésének különösen magvasak, megvilágító erejűek azok a fejtegetései, amelyek a nyelvi küzdelem megnyilatkozásait értelmezik grammatikai, pragmatikai és performatív vonatkozásaikkal együtt. Az önmegszólító verstípus, s a dialogikusnak nevezett szólamszerkezet átértelmezése Szabó Lőrinc költészetében az értekezés kiemelkedő teljesítményei között tartható számon. Hogy ki a lírai hang megszólítottja, kinek ad viszontválaszt, kivel szemben védekezik, egyszóval hogyan határolható körül az én, hogyan választható el a másiktól, egytől egyig Szabó Lőrinc költészetének a legfontosabb poétikai kérdései közé tartoznak, s Kulcsár-Szabó Zoltáné az érdem, hogy a mai líraértés horizontján eleven, a kutatás új távlatát megjelenítő válaszokat adott rájuk.

Kulcsár-Szabó Zoltán rendkívül körültekintő, részletes és beható verselemzések sorával bizonyítja, hogy Szabó Lőrinc poétikája felfüggeszti a külső és a belső világ megkülönböztetését. Az én megjelenítésének ilyen keretfeltételek között le kell mondania én és te egyértelmű szembeállításáról. Poétikai értelemben ez azt jelenti, hogy önreflexió helyett, amely visszaírná a világ kételemű megosztását a szövegbe, az én

Kulcsár-Szabó Zoltán rendkívül tárgyyszerűen elemez, s a méltányos kritika eszményének jegyében valódi gondolatközösséget teremt vitapartnereivel, segítséget nyújtva az álláspontok kölcsönös megértéséhez. Nem egyetért vagy elutasít, hanem a vélemények egymásra vonatkoztatásával bontakoztatja ki elképzeléseit. Szilárd meggyőződésem, hogy efféle kritikai eszményt érvényesítve tehetünk a legtöbbet a termékeny szakmai párbeszéd kibontakoztatása érdekében a magyar irodalomtudomány javára.

Identitás és kultúra a török hódoltság korában

Szerk. Ács Pál, Székely Júlia, Budapest, Balassi Kiadó, 2012, 566 l.

Az MTA Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz–Barokk Kutatócsoportja 2008-ban megrendezett esztergomi ülészsaka az *Identitás és kultúra a török hódoltság korában* témájával foglalkozott. E nagyszabású, 36 előadót felvonultató konferencia tematikusan gazdag és időben tág, a 15-től a 18. századig kiterjedő időszakra betekintést nyújtó tanulmánykötetét tarthatja most kézben az olvasó. A konferencia programja és a kötet megjelenése egyszerűen arra is lehetőséget nyújtott, hogy összképet kapjunk azokról a különböző egyetemi és akadémiai műhelyekben folyó kutatásokról, amelyek eredményei már az elmúlt évtizedekben megjelentek.

Egy ilyen nagyszabású összkép nem jöhetett volna létre a kora újkori Magyarország idegen- és ellenségképeinek előzetes feltárása nélkül. Mindenképp meg kell itt említenünk Hopp Lajos kutatásait a „propugnaculum Europae”-toposz történetéről (Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban, Bp., Balassi, 1992), IMRE Mihály könyvét „Magyarország panaszáról” („Magyarország panasz”: A *Querela Hungariae* toposz a XVI–XVII. század irodalmában, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995), a művészettörténet területéről GALAVICS Géza könyvét a török harcok udvari-művészeti reprezentációjáról (*Köszünk kardot az pogány ellen: Török háborúk és képzőművészet*, Bp., Képzőművészeti, 1986), a történettudomány területéről Szakály Ferenc és Tóth István György forrásfeltárásait az együttélés mindennapjairól és annak konfesszionális beágyazottságá-

ról, vagy azoknak a történészeknek (Fodor Pál, Molnár Antal, Sudár Balázs) a munkáit, akik ebben a kötetben is szerepelnek. Az Ács Pál és Székely Júlia szerkesztésében megjelent konferenciakötet gazdagságát dicséri, hogy mindezeknek az irányoknak megtaláljuk itt a folytatását.

A konferencia témája nehezen lehetett volna aktuálisabb. Az elmúlt évtizedekben források sorozata vált hozzáférhetővé (gondoljunk csak Magyarországi György barát „kimondhatatlan nyomorúságára”, vagy Oszmán aga beszámolójára életéről a „gyaurok fogságában”), amelyek világosabbá, érzékletesebbé tették a keresztény és a muszlim közösség egymás iránti percepcióját, s egyszerűen megnyitották az utat a „másik”, az ellenség motivációjának megértéséhez. A kortárs szépirodalom meglepően fogékonyan mutatkozott arra, hogy ezeket a forrásokat befogadja: akár Márton László *Testvériség*-trilógiájára (2001–2003), akár Darvasi László kötetére (A *könnymutatványosok legendája*, 1999), akár az Európai Unió Irodalmi Díját elnyerő Horváth Viktor regényére (*Török tükrök*, 2009) gondolunk, számos helyen az a benyomásunk, hogy olyan történeti elbeszélésekből és autobiografikus énelbeszélésekből kreált és azokat újraíró fiktív szövegekkel állunk szemben, amelyek szándékosan kísértik a történeti források hitelesség iránti igényét. Ezzel persze nem csak saját elbeszéléseik kitaláltságára mutatnak rá, hanem arra is, hogy minden történeti elbeszélés – még az olyan is, amely nem a fikcionalitás, hanem a tényyszerűség igényével lép fel –

szükségszerűen konstruált, retorizált, és ebben az értelemben fikcionális.

Ez egy olyan tanulság, amely e kötet számára is fontosnak bizonyult: több tanulmány mutat rá az egymással párhuzamos történeti narratívák ellentmondásaira, és arra, hogy az oszmán–magyar együttélés időszakának egyoldalú, egy- (vagy esetleg két-)nyelvű elbeszélési hagyománya (latin, magyar) erősen korlátozza azt, hogy mit érzékelünk a kor kulturális és társadalmi eseményeiből. Az irodalomtörténeti legendáriumok mindig megemlékeznek Balassi széles körű nyelvtudásáról; és ebből a kötetből is kiderül, hogy Buda a korszakban hat- vagy hétnyelvű világváros volt, ahol az egyes közösségek között különböző szinteken folyamatos párbeszéd zajlott. Ez a soknyelvűség egy olyan vonása a 16–17. századi magyar kultúrának, amely tágabb szintéren is egyedülállónak mondható. Nehéz olyan európai irodalmat találni a 17. században, ahol egy szerző (itt Zrínyi Miklós) Lucanus híres, közhellyé vált gnómájának („Coelo tegitur qui non habet urnam...”) pontos, topikus párhuzamát hozhatná törökül („Ja deulet basuma...”) anélkül, hogy ezzel egzotikus hatást akarna elérni az olvasóközönsége körében. A *Szigeti veszedelem* kortárs magyar olvasója nem csak a *hamalia* vagy a *csingia* mibenlétével lehetett tisztában, hanem elégséges ismeretekkel rendelkezhetett a mohamedán legendákról is, hogy megértse, miért fontos Ali próféta vallomása, miszerint a *zöldfikár* (szulfikár, Mohamed nem tompuló kardja) Isten kegyelméből porrá lett (*Szigeti veszedelem*, XIV, 66). Amikor pedig Bethlen Miklós *Önéletírásában* a semmi létezéséről, tehát egy teljesen politikamentes filozófiai problémáról elmélkedik, magától értetődően elemzi azt a kérdést, hogy „micsoda a semmi?”, a latin,

a német és a magyar mellett török nyelven is. Az oszmán műveltségnek ez a fajta nagymértékű befogadása, hogy egy latin vagy egy olasz, egy skolasztikus vagy egy eposzi gondolat mellé nyugodtan rendelhetünk egy odaillő török idézetet is, egyedülálló alkalmat teremtett arra, hogy kölcsönhatások alakuljanak ki a nyelvek és a kultúrák között.

A kötet legfontosabb újdonsága is ehhez kapcsolódik: ebben a nyelvileg és kulturálisan rendkívül összetett közegben kollektív és egyéni identitások olyan gazdag tárházát nyújtja, amely eddig nem volt hozzáférhető a magyar, és nyugodtan hozzátehetjük, a nemzetközi kutatásban sem. A kollektív identitásokat bemutató írások közül ki kell emelni Fodor Pál összegző tanulmányát az oszmán–török identitás változásáról a 14–17. század között, amely elsősorban történetírói forrásokból rekonstruálja azt a folyamatot, hogy hogyan és hány nyelven jött létre az oszmánli identitás, milyen keleti és nyugati („rumi”, római) forrásokból táplálkozott, s miképp teremtette meg a történelmi múltat, az uralkodó elit genealógiáját, saját vallási küldetéstudatukat.

A történeti irodalom talán azért is alkalmasabb minden más forráscsoportnál az identitásképzés és öndefiníció folyamatának vizsgálatára, mert reflektált, hiszen a történetíró tudja, hogy most a múltat írja meg a jövő számára, és egyúttal szándékosan törekszik a hagyomány újraalkotására. Keresztény oldalon az ennek megfelelő tudatos hagyományformálást a humanista történetírásban találjuk. Ezt az irányt egyedül Tóth Gergely tanulmánya reprezentálja, aki Bél Mátyás történetírói munkássága kapcsán számol be arról, hogyan formálta meg a tudós pietista humanista patria-képét a barbár, hitszegő,

tartozik, mint ha Belgrádhhoz és a tervezett szerémi érsekséghez. A mentális tér 18. századi tényleges, fizikai visszahódításáról Siptár Dániel ír, bemutatva, hogy a ferences és a jezsuita rend miképp foglalta vissza a hódoltság dzsámivá alakított templomait. Elemzése, a mentális-szakrális hódítás processzusának részletes leírása gazdagítható lenne Sudár Balázs szempontjaival, aki ugyanennek a folyamatnak a korábbi, ellentétes irányú stációit, a keresztény templomok mohamedán imahellyé alakításának gyakorlatát írja le. A mentális térképzetek történeti változékonyságát legjobban talán Varga Szabolcs tanulmánya példázza, aki a bosnyák hőseposzok térfelfogásáról tesz revelatív megfigyeléseket: Eszék, Kanizsa vagy Mohács egyértelműen Bosznia részeként tűnnek fel ezekben a szövegekben, sőt Mohács a bosnyák hőseposzok földrajzi-történeti középpontja, valódi *lieu de mémoire*.

Bene Sándor egy anakronisztikus és képlékenysége révén tulajdonképpen fiktívnek nevezhető közösségi térképzelés történetét mutatja be. Illíria definíciója különösen a keresztény reconquista után vált fontos kérdéssé, és ez lehetőséget nyújt a szerzőnek arra, hogy összehasonlítsa a neosztoikus, az abszolutista-racionális államfelfogás iránt elkötelezett, de életre szóló személyes kötődést csak pátriája, Bologna iránt tanúsító Luigi Fernando Marsigli Illyria-képét Pavao Vitezović Ritter illuzórikus, a legendás múltból alkotott térképezeivel és Ráttkay György realista dalmát-horvát-szlavón politikai territóriumával.

Szorosan kapcsolódik az identitás és öndefiníció problémaköréhez a nyilvános reprezentáció világa, legyen szó akár ön-reprezentációról, akár ellenségeképekről, a Másik reprezentációjáról. Mikó Árpád tanulmánya elmélyült gyűjteménytörténeti

áttekintés által mutatja be, hogy mi lett a középkori egyházi kincstárak sorsa az oszmán hódítás idején. Egyrészt szomorúan kell megállapítania a forrásanyag nagymértékű pusztulását (az esztergomi és zágrábi egyházmegye kivételével). Másrészt izgalmas tanulsága elemzésének, hogy ott, ahol mégis fennmaradtak a középkori paramentumok, tovább használták őket; koruk ellenére, vagy esetleg éppen amiatt, múltidéző relikviaként. Hasonló jelenségeket figyel meg Kiss Erika az ötvösművészetben, Gerelyes Ibolya az ékszerészetben, Pásztor Emese a textíliák kapcsán: a regionális stílusok szerepe megnő, és lokális, tradicionális mintákat követnek a mesterek az új tárgyak alkotása során is.

A Másik reprezentációját, az ellenségképet három fiatal kutató imagológiai jellegű tanulmánya vizsgálja, és szerencsés módon mindhárman új, a magyar kutatás számára eddig még feltáratlan forrásokat használnak fel ehhez. Gulyás Borbála a 16. századi Habsburg udvari ünnepek törökképét mutatja be, és tesz egyúttal fontos megállapításokat arról, hogy jelenik meg az *all'antica* ábrázolásmód ezekben a végső soron lovagi, középkori eredetű játékokban, majd hogyan allegorizálódik cselekményük az 1570-es évektől kezdve. Szilágyi Emőke tanulmánya az oszmán törökök trójai eredeztetésének és a Turcus „Teucer” elnevezésének rövid, de rendkívül fényes karrierjét mutatja be a 15. századi Itáliától Magyarorszáig. Jól látható, hogy miután II. Pius pápa felszólította a kor értelmiségét, hogy kerülje ennek a szellemes azonosításnak a használatát, népnyelven, a magyar nyelvű Szent László-énekben az még mindig hatni tudott. Lovas Borbála Enyedi György kiadatlan prédikációi és más kortárs források alapján vizsgálja,

A kötet rámutat arra is (Fodor Pál és Sudár Balázs kiterjedt kutatásai által), hogy a Magyarországon keletkezett oszmán-török irodalomból még mindig csak nagyon keveset ismerünk. Fodor Pál tanulmánya ad kiindulópontot ahhoz, hogy milyen ismeretek álltak rendelkezésre az oszmán

Kiss Farkas Gábor

„Így nőtt fejemre a sok vadrózsá...”

Levelek, dokumentumok Kriza János népköltészeti gyűjtőtevékenységének történetéhez

A szétszóródott kéziratos anyagot összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Szakál Anna, Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság–Magyar Unitárius Egyház, 2012, 416 l.

Ez a szép kivitelű kötet nem egy személy levelezésének dokumentálása, azaz nem Kriza János levelezésének mindmáig hiányzó gyűjteménye. Sajtó alá rendezője, a fiatal folklorista Szakál Anna egy koncepciózus, azaz tematikus koncepció köré szerveződő szövegkiadásra vállalkozott. A munka átgondolt munkahipotézisre épül, s a kötetben publikálnál jóval nagyobb áttekintett anyag válogatásán alapul. Rokonszenves megoldás, hogy a sajtó alá rendező feltűnteti Kriza azon leveleinek lelőhelyét is, amelyeket a munka elvégzéséhez feltárt, s ezzel segíti a majdani, a Kriza-levelezést egészében közreadó vállalkozást is. Azzal viszont, hogy a kötet nem a Kriza-levelezés teljességét célozta meg, többet és ugyanakkor kevesebbet is vállalt magára. Hiszen Szakál Anna munkája egy jelentős, 19. századi folklorisztikai szövegkiadás, a 150 éve megjelent *Vadrózsák* keletkezési hátterének felrajzolására törekedett. Ezért aztán nem kizárólag a Krizától származó vagy Krizához írott levelekből válogatott, hanem egyéb, a gyűjtést vagy a kötet sorsát érintő levelek is helyet kaptak itt.

Különösen látványos az, hogy az így összeálló, eddig ismeretlen szövegtörzset milyen interpretációs lehetőségeket kínál föl. Kiválóan alkalmas ez a fennmaradt anyag például Kriza gyűjtőhálózatának rekonstruálására: kik és milyen mértékben vettek, vehettek részt a *Vadrózsák* anyagának összegyűjtésében. A levelekből

kirajzolódó kapcsolati háló szintén sokoldalúan értelmezhető. Fontos adalékokat kapunk a mű keletkezésének kronológiájához és keletkezési fázisaihoz is. Ezekkel a lehetőségekkel a sajtó alá rendező bevezető tanulmánya részletesen számot vet, jelentősen gazdagítva ezzel a Krizára és a *Vadrózsákra* vonatkozó szakirodalmat.

Bizonyos kérdésekre azonban nem kapunk választ a kötetből. S ez nem a sajtó alá rendező hibája: egyszerűen ilyen a forrásanyag természete. A gyűjtés maga, annak körülményei és módszerei ugyanis nem derülnek ki a levelekből. Rejtve marad az adatközlők személye, kiválasztásuk módja és háttere is. Pontosabban: csak aprócska, ám hipotetikusán mégis értelmezhető adalékokhoz juthatunk el. Ezeket a kényszerű, a levelek jellegéből következő hiányokat maga a közreadó is felemlíti alapos és sok szempontot számba vevő bevezető tanulmányában (31–32).

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy ne kapnánk a gyűjteményből számos, rendkívül fontos adalékot akár ez utóbbi problémákhoz is. Ha ugyanis megpróbáljuk a leveleket saját összefüggésrendjükben értelmezni, akkor a hozzárendelhető kontextusok segítségével mégiscsak megszólaltathatók a látszólag nehezen értelmezhető utalások. Néhányat talán érdemes felvillantani ezekből az értelmezési lehetőségekből is, jelezvén, milyen gazdagságú anyagról van itt szó.

Szakál Anna hatalmas munkát végzett nemcsak a levelek összegyűjtésével (a szétszóródott levélanyagot számos romániai és magyarországi közgyűjtemény

Ha a Szakál Annától kiadott kötet jelentőségét meg akarjuk határozni, akkor két oldalról is közeledhetünk a gyűjteményhez. Tagadhatatlan, hogy igen fontos előkészítő szerepe van ennek a könyvnek

szövegek (gyűjtések és a gyűjtésekre vonatkozó feljegyzések) kiadásai és az erre épülő interpretációk minden bizonnyal alapvetően rajzolják át a néprajz tudománytörténetéről eddig kialakított képet. Ennek a folyamatnak pedig még nyilván nem értünk a végére. A Kriza köré csoportosuló gyűjtői kör dokumentálható levelezésének összegyűjtése egyfelől azt is mutatja, mennyi feladata van még itt a folklorisztikának, másfelől viszont a kiváló kötet az elvégzett munka értékét és értelmét is bizonyítja. Hiszen legyen szó akár az irodalomtörténeti, akár a történeti vagy eszmetörténeti, esetleg egyháztörténeti kutatásokról, éppen az ilyen munkák válhatnak egy tudományos együttműködés alapjává. Szakál Anna kötete jól körülhatárolt gyűjtőkörével, komoly forrásfeltárásával és a szövegek közlés gondosságával bizonyosan sokféle későbbi megközelítés fontos segédeszköze lehet.

gát Petri lírája? Milyen ismeretelméleti pozíció(k)ba tagolják a versekben képződő alanyt a tekintet, a látás kiemelten fontos motivikus réteget alkotó metaforái? Mennyiben értelmezhető a költemények testi funkciókkal vagy a halál képzetkörével kapcsolatos metaforahálóját a normatív személyiség-felfogással történő szembeszegülés poétikai kísérleteként, és hogyan kapcsolható ez össze például a groteszk képpalkotás ön- és lét-szemléleti technikáival? Miféle filozófiai, ideológiai hatások játszanak szerepet a költemények gondolati mintázottságának alakításában, s ezen keresztül a versekben felcsendülő hang tónusának formálásában? Beszélhetünk-e egyáltalán, és ha igen, milyen megszorításokkal a Petri-versekben megszólaló egynemű költői szubjektumról?” (8–9.)

A térrel kapcsolatos elgondolások, a tekintettel, a hanggal, a testtel összefüggő kérdések, az idegenség problematikája, nem is beszélve a személyiségfelfogás és a költői szubjektum kapcsolatrendszeréről, Szabó Gábor szövegében igen hatékonyan épülnek egymásra; olyannyira, hogy bizonyos pontokon inkább a szerző azon törekvése látszik nehezen védhetőnek, hogy ezeket a kötet olvasója ne egy többé-kevésbé konzisztens Petri-portré javaslatként próbálja érteni. A fenti kérdések természetesen az egyes fejezetek kérdésirányait jelölik, egymástól való éles elhatárolásuk azonban a kötet előrehaladtával egyre esetlegesebbé válik. Ugyanannyi érvet hozhatnánk föl például amellet, hogy a fény és sötétség ellentétét vizsgáló szövegrészek *A tekintet geometriája* című fejezetben kapjanak helyet, mint amellet, hogy *Az Idegen abszurd otthonossága* címűben. (Már csak a nem mindig egyértelmű fejezetcímek okán sem lett volna haszon-

talán, ha a kötethez tárgymutató készül.) Noha ez az egységes, de legalábbis nagyon sok szálon egy irányba tartó koncepció az utolsó fejezetek elemzéseiben helyenként kiszámíthatóvá válik, a kötet egészére nézve hatékonyan képes erősíteni az érvelés koherenciáját.

Bármennyire leegyszerűsítőnek tűnjék is, ezen a ponton hasznos lehet megkísérelnünk legalább vázlatosan rekonstruálni azt a gyakran megfigyelhető előfeltevést, amely Szabó Gábor kérdéseit irányítani vagy befolyásolni látszik. A „*Vagyok, mit érdekelne*” által talán a legtöbbször felkínált olvasási javaslat ugyanis a Petri-korpuszra alkalmazva kétségtől igen termékenynek bizonyul: eszerint Petri versei nem ritkán az ellentétes nézőpontok helyetti harmadik, jóllehet paradox és ebből adódóan fönn tarthatatlan pozíció elfoglalásának kísérleteiként olvashatók. Az ekként, meglehetősen sommásan megfogalmazott olvasási javaslat éppúgy megfigyelhető az epikus és lírai megszólalás kapcsán (ha az epika a járás, a líra pedig a tánc, akkor Petri költészete „tántorog” – érvel Szabó Gábor, 107), a térrel, sőt az ideológiával kapcsolatos elemzésekben („Az gondolom, Petrinél az Ideológia és Utópia összekapcsolása jelöli ki azt a még belakható zónát, melynek paradox topológiája érzékletes pontossággal fogalmazódik meg a »Most éppen itten nem vagyok sehol« sorban”, 19), vagy akár az „én” és a „világ” összefüggéseiben („A Petri verseiben ideiglenes formát nyerő »én« oly módon része tehát az intézményi térnek, hogy egyszersmind annak aláadására tör”, 29).

A koherenciára való törekvést, a Petri lírájáról megfogalmazható, ha nem is általánosan, de szélesebb körben is érvényes kijelentések jogos igényét persze nemcsak

készített, alaposan végiggondolt anyag. A szöveg az alcímben vállalt feladatot (*Széljegyzetek Petrihez*) messze túlteljesíti. Koherens, néhol (szükségszerűen) vitára, de leggyakrabban továbbgondolásra készítő értelmezési javaslatai izgalmas, új szempontokkal gazdagíthatják Petri-értésünket, és minden bizonnyal a Petri-értelmezői hagyomány nehezen megkerülhető darabjává teszik majd Szabó Gábor kiváló, gondolatébresztő munkáját.

Összegezve elmondható, hogy a feltűnően puritán küllemű kötet a jelzett hiányosságokat leszámítva (tárgymutató, irodalomjegyzék) pontosan szer-

Mészáros Márton